

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM II

KUJAWY

REDAKCJA HISTORYCZNA: ROMAN CZAJA
REDAKCJA KARTOGRAFICZNA: ZENON KOZIEŁ

ZESZYT 3

FORDON

Opracowanie historyczne:

Emanuel Okoń, przy współpracy Romana Czai

Opracowanie kartograficzne:

Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersYTETU
MIKOŁAJA KOPERNIKA

Recenzenci / Reviewers:

RAFAŁ EYSYMONTT, Uniwersytet Wrocławski

ZDZISŁAW NOGA, Uniwersytet Pedagogiczny Kraków

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach
2012–2016

The scientific work financed within the project of the
Ministry for Science and Higher Education under the name
“The National Programme for the Development
of Humanities”.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Korekta / Proof reading

DANUTA MURAWSKA

ISBN 978-83-231-3550-0

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2016

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. 56 611 42 95, fax 56 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń

tel./fax 56 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME II

KUJAVIA

HISTORICAL EDITING: ROMAN CZAJA
CARTOGRAPHIC EDITING: ZENON KOZIEŁ

BOOK 3

FORDON

Historical content:

Emanuel Okoń, przy współpracy Romana Czai

Cartographic content:

Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersYTETU
MIKOŁAJA KOPERNIKA

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

WPROWADZENIE | 7

INTRODUCTION | 8

I. CZĘŚĆ OPISOWA

- Historia i rozwój przestrzenny miasta | 9
- Bibliografia historii miasta (wybór) | 37
- Opis map i widoków | 42
- Wykaz ilustracji | 46

I. DESCRIPTIVE SECTION

- History and the Spatial Development of the Town | 23
- Bibliography of the history of the town (selection) | 37
- Description of maps and sights | 44
- List of Figures | 47

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Fordon. Plan miasta i okolic 1872.
2. Fordon. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.
3. Fordon. Okolice miasta 1781/1783–1787.
4. Fordon. Okolice miasta 1796–1802.
5. Fordon. Okolice miasta 1798.
6. Fordon. Okolice miasta 1896.
7. Fordon. Okolice miasta 1908–1909.
8. Fordon. Plan miasta i okolic 1923.
9. Fordon. Grodzisko w Wyszogrodzie 1889.
10. Fordon. Panorama miasta z lat 1738–1744.
11. Fordon. Fragment terenów Wójtostwa ze schematycznym planem miasta 1818.
12. Fordon. Fragment miasta 1861.
13. Fordon. Okolice miasta 1901.
14. Fordon. Fragment miasta 1918.
15. Fordon. Plan miasta 1937.
16. Fordon. Ortofotomapa 2013.
17. Fordon. Mapa topograficzna 2000.
18. Fordon. Zdjęcie lotnicze 2013.

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Fordon. Town plan, 1872.
2. Fordon. The spatial development of the town in the 14-20th c.
3. Fordon. The vicinity of the town, 1781/1783–1787.
4. Fordon. The vicinity of the town, 1796–1802.
5. Fordon. The vicinity of the town after 1798.
6. Fordon. The vicinity of the town, 1896.
7. Fordon. The vicinity of the town, 1908–1909.
8. Fordon. The map of the town and its vicinity, 1923.
9. Fordon. Gord in Wyszogród, 1889.
10. Fordon. Urban panorama of 1738–1744.
11. Fordon. A fragment of the vogtship with the schematic town plan, 1818.
12. Fordon. A part of the town, 1861.
13. Fordon. The vicinity of the town, 1901.
14. Fordon. A part of the town, 1918.
15. Fordon. Town plan, 1937.
16. Fordon. Ortophotomap, 2010.
17. Fordon. Topographic map.
18. Fordon. Air photograph, 2013.

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Fordony jest trzecim zeszytem tomu *Kujawy*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część

„Atlasu” stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 530 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów trzydziestu miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Fordonu spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu źródeł kartograficznych należą się Archiwum Państwowemu w Bydgoszczy, Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu oraz Wydziałowi Geodezji i Kartografii Starostwa Powiatowego w Bydgoszczy.

Roman Czaja
Zenon Koziół

INTRODUCTION

The historical atlas of Fordon is the third book of the volume of *Kujavia* published within the series of *Historical Atlas of Polish Towns*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books dedicated to individual towns. The most important aim of the project is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
- 2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education institutions,
- 3) to promote knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the cadaster map from the pre-industrial period at a scale of 1:2500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region at a scale from 1:25 000 up to 1:100 000, a map of the spatial development of the city at a scale of 1:10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the

history of a particular city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of over 530 towns from 18 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns and cities* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, work on the historical atlases was conducted by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and the Cracow team under the supervision of Prof. Zdzisław Noga that published atlases of towns of Lesser Poland. As a result of the research, thirty atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Fordon. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) and the Prussian State Library (Preußische Staatsbibliothek) in Berlin. We would like to express our special gratitude to the State Archive in Bydgoszcz, Nicolaus Copernicus University Library and the Department of Geodesy and Cartography of District Starosty in Bydgoszcz for their help in archival research and assistance in the search of cartographic materials.

Roman Czaja
Zenon Kozieł

The scientific work was financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

FORDON

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

Miasto Fordon, a obecnie północno-wschodnia dzielnica Bydgoszczy, położone jest w południowej części Doliny Dolnej Wisły zwaną Doliną Fordońską. Od północnego-zachodu krawędź doliny stanowi Wysoczyzna Świecka ze zboczami dochodzącymi do wysokości prawie 60 m. Średniowieczne miasto leży na lewym brzegu Wisły, poniżej ujścia do niej rzeki Brdy na terasie wznoszącym się około 10–15 m ponad poziom Wisły. Miejscowe gleby to urodzajne mady rzeczne oraz miejscami występujące piaszczyste kępy i zabagnienia¹.

Pomimo, że początki Fordonu wiążą się z okresem średniowiecza to osadnictwo na tym terenie ma znacznie starszą metrykę. W pobliskim Pałczu odkryto obozowisko z późnego paleolitu związane z kulturą łowców reniferów (9000 p.n.e.). Najdawniejsze ślady osadnictwa w okolicy miasta pochodzą jednak dopiero ze schyłku środkowej i młodszej epoki kamienia, tj. mezolitu (6000–4500 p.n.e.) oraz neolitu (4500–1800 p.n.e.). W epoce brązu i wczesnej epoce żelaza odnotowano na tym terenie osadnictwo ludności kultury łużyckiej (1300–400 p.n.e.)². Dolina Wisły stanowiła bowiem od najdawniejszych czasów ważny szlak komunikacyjny. W okresie wpływów rzymskich (początek n.e. – V/VI w.), wzdłuż Wisły nad Bałtyk biegło odgałęzienie szlaku bursztynowego. Tradycja tego szlaku przetrwała okres wędrówki ludów i odrodziła się w dobie wspólnot plemiennych wraz z napływem w VI w. n.e. na te tereny Słowian. Z tego okresu, VII w. – początek VIII w., archeolodzy odkryli gród w położonych na północ na miasta Strzelcach Dolnych oraz m.in. ślady osadnictwa w niedalekim Pałczu³.

W ostatniej ćwierci X wieku obszar późniejszego Fordonu został wraz z Pomorzem Gdańskim podbity przez księcia Mieszka I, a następnie włączony do monarchii Piastów. W latach 1034–1038 pomorskie plemiona zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III Krzywousty ponownie podbił je w latach 1109–1119, zdobywając m.in. w 1113 r. gród w położonym nad Wisłą Wyszogrodzie, który należał do pomorskiego księstwa nakielskiego. Gród ten oddalony był około 1,5 kilometra na południowy zachód od późniejszego, lokacyjnego miasta. Umożliwiał on kontrolę nad Wisłą, jako ważną drogą wodną oraz zbiegającymi się tutaj lądowymi szlakami komunikacyjnymi prowadzącymi z Wielkopolski przez Kujawy na Pomorze Gdańskie

i ziemię chełmińską⁴. W świetle badań archeologicznych gród ten powstał około połowy XI w. i do lat trzydziestych XIV stulecia był kilkakrotnie niszczone, rozbudowywany lub przebudowywany. Pierwotnie, XI w. – początek XII w., był to gród strażniczy na styku Kujaw i Pomorza Gdańskiego otoczony pierścieniem wałów. Następnie, od połowy XII w. do połowy XIII w. obwiedziony był on podwójnym pierścieniem wałów, a w kolejnym okresie – od połowy XIII w. do 1330 r. – funkcjonował już tylko stosunkowo niewielki stożkowy gródek⁵.

Terytorium wyszogrodzkie leżące na styku Wielkopolski, Kujaw i Pomorza w przeciągu XII i XIII w. wielokrotnie zmieniał przynależność terytorialną, wchodząc w skład Wielkopolski, Mazowsza, Kujaw lub Pomorza Gdańskiego. W systemie ówczesnej administracji książęcej ważną rolę odgrywały grody, w których rezydowali kasztelanowie. W 1238 r. gród wyszogrodzki miał już charakter kasztelańskiej warowni przygranicznej, w tymże roku odnotowano bowiem pierwszego kasztelana wyszogrodzkiego o imieniu Arnold. W owym czasie istniała już osada podgrodowa, funkcjonował targ, komora celna przy przeprawie przez Wisłę i kościół parafialny. Kasztelania wyszogrodzka w ciągu XIII wieku była przedmiotem rywalizacji księstw wielkopolskich, mazowieckich, kujawskich i Pomorza Gdańskiego. W roku 1288 książę gdański Mściwoj II przekazał kasztelanę księciu wielkopolskiemu Przemysławowi II, który włączył ją do odnowionego w 1295 r. Królestwa Polskiego. Po jego śmierci, w 1296 r. książę Władysław Łokietek, jako ówczesny władca Pomorza Gdańskiego przyłączył kasztelanę wyszogrodzką do Kujaw⁶. W roku 1327 Władysław Łokietek, już jako król Polski, osobiście przejął rządy w Inowrocławiu, Bydgoszczy oraz Wyszogrodzie.

Po zajęciu w 1309 r. Pomorza Gdańskiego i włączeniu go do Państwa Zakonnego w Prusach tereny Kujaw i Wielkopolski stały się areną zaciętych walk pomiędzy Zakonem Krzyżackim a Królestwem Polskim, których apogeum stanowiła wojna z lat 1327–1332. Konflikt zakończył dopiero traktat pokojowy zawarty w Kaliszu w roku 1343. W trakcie tych zmagani nastąpił kres istnienia Wyszogrodu. Podczas jednego z najazdów, 12 maja 1330 r., wojska Zakonu zdobyły i spalili gród a obrońców wymordowały⁷. Po tych zniszczeniach grodu już nie odbudowano,

zlikwidowano także kasztelanie wyszogrodzką włączając ją do kasztelanii bydgoskiej. Pozostał tylko na podgrodziu kościół parafialny w pobliżu którego, wykształciła się wieś Wyszogród, która jednak do końca XV wieku zanikła. Natomiast drewniana świątynia wyszogrodzka nosząca wezwanie św. Marii Magdaleny z czasem popadła w ruinę i zapomnienie by ostatecznie zniknąć w drugiej połowie XVIII wieku z topografii sakralnej tego terenu⁸.

Po krótkotrwałej okupacji krzyżackiej tych ziem w latach 1332–1337, kasztelania wyszogrodzka jeszcze przed wejściem w życie postanowień traktatu kaliskiego wróciła pod władanie króla Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Po jego śmierci w roku 1370 północna część Kujaw podlegała w latach 1370–1377 władzy księcia śląskiego Kazimierza IV. W roku 1378 króla Ludwik Węgierski (1370–1382) nadał tę ziemię jako lenno księciu śląskiemu Władysławowi Opolczykowi. W roku 1390 przekazał on te ziemie swemu zięciowi, litewskiemu księciu kierniowskiemu Wiguntowi Aleksandrowi. Po jego zgonie w 1392 roku władzę nad północnymi Kujawami objął król Polski, Władysław Jagiełło⁹.

Dogodne położenie Wyszogrodu na styku Kujaw i Pomorza Gdańskiego oraz przeprawy przez Wisłę na ziemię chełmińską sprawiło, że książę Władysław Opolczyk wydał 21 października 1382 roku pozwolenie na założenie miasta na prawie chełmińskim. Nowo lokowane miasto miało się nazywać podobnie jak dawny gród – *Wyssegrod* (Wyszogród) albo *Hoghemburg*¹⁰. Niekiedy przypuszcza się, że była to nieudana lokacja¹¹. Miasto o takiej nazwie nie pojawia się bowiem w późniejszych źródłach. Dopiero król Władysław Jagiełło wystawił w Gnieźnie 4 lipca 1424 roku akt lokacyjny dla miasta, mającego się nazywać zgodnie z brzmieniem dokumentu *Fordan*¹². Nazwa ta pochodzi od funkcji miejscowości związanej z pobieraniem cłem wodnym od statków przepływających przez Wisłę. Najprawdopodobniej nowy dokument lokacyjny był tylko aktem potwierdzającym i zmieniającym dotychczasowe przywileje dla ośrodka miejskiego lokowanego przez księcia Władysława Opolczyka. Najstarsza wzmianka źródłowa o miejscowości Fordon pochodzi z roku 1409, zaś z 1418 roku zachowała się informacja o mieszczeniu fordońskim, co wskazuje na istnienie miasta jeszcze przed wystawieniem dokumentu lokacyjnego¹³. Na wystawienie przez króla Władysława Jagiełłę nowego dokumentu wpłynęły zapewne względy polityczne i gospodarcze¹⁴, a być może nawet przeprowadzona, krótko po lokacji z roku 1382, translokacja miasta na nowej miejsc, na niezabudowaną nadwiślańską równinę położoną około 1,5 kilometra na północny wschód od dawnego Wyszogrodu.

Pierwotny przywilej nowo lokowanego miasta wzorowanym był na prawie miejskim leżącego na terenie Państwa Krzyżackiego Torunia. Nadane miastu grunty obejmowały wsie Łoskoń, Pałcz, Miedzyń i Wyszogród oraz pięć wysp na Wiśle. Książę nadał miastu także m.in. prawo składu, przywilej pobierania cła na Wiśle oraz zwolnił mieszcza-

celem szybszego zagospodarowania przez okres dziesięciu lat od płacenia czynszów¹⁵.

Przywilejem z 1424 roku król nadał miastu prawo magdeburskie, które określało zasady prawnoustrojowe i organizację władz miejskich wzorowane tym razem na pobliskiej Bydgoszczy. Właścicielem miasta i zwierzchnikiem władz miejskich był monarcha. Władza sądowa i administracyjna w mieście należała do mianowanego przez władcę terytorialnego dziedzicznego wójta. Do wójta miała należeć 1/3 dochodów z kar mniejszych, pozostała część miała przypadać miastu. Wpływy z kar większych zostały równo podzielone między króla, wójta i miasto. Nadane tym aktem miastu grunty obejmowały wsie Łoskoń, Pałcz, Wyszogród i Czersko oraz pięć wysp na Wiśle. Na utrzymanie wójta król wydzielił z posiadłości ziemskich miasta dwa łany ziemi i jedną wyspę na Wiśle oraz przeznaczył przyszłe dochody z ośmiu jatek. Na obszarze patrymonium mieszczenie mogli korzystać z łąk i dokonywać wyrębu drewna w lasach na swój użytek. Podobnie jak we wcześniejszym przywileju miasto otrzymało prawo składu, pobierania cła na Wiśle oraz dodatkowo zezwolenie na budowę młynów nad Brdą i swobodny połów ryb w Wiśle w określonych ściśle granicach. Ponadto władca zobowiązał fordońskich mieszczań do płacenia każdego roku na dzień św. Marcina (11 listopada) czynszu w wysokości 40 grzywnien monety pruskiej¹⁶.

Nie mamy przekazów o ustroju i organizacji władz średniowiecznego Fordonu, można jednak przypuszczać, że nie odbiegała on od wzorców stosowanych w innych ośrodkach miejskich lokowanych na prawie magdeburskim. Zapewne w okresie tym oraz w czasach nowożytnych jego ustrój cechował się gospodarczą i prawną supremacją wójtów. W Fordonie nigdy nie doszło do wykupienia tego urzędu przez miasto i godność wójta utrzymywała się aż do czasów rozbiorów. Wójt był nie tylko pełnomocnikiem króla w mieście oraz reprezentantem mieszczań w stosunkach zewnętrznych, ale również sprawował władzę policyjną oraz sądowniczą. W tym ostatnim zakresie do wójta należało m.in. przewodniczenie sądowi ławniczemu. W okresie nowożytnym na czele fordońskiej ławy sądowej określonej mianem sądu landwójtowskiego i składającej się najczęściej z sześciu ławników, stał landwójt, czyli osoba wyznaczona przez wójta i wykonująca w jego imieniu czynności prawne. Sąd landwójtowski obejmował swoją jurysdykcją miasto i okoliczne miejscowości. Najważniejszym organem samorządu była rada miejska. Do jej kompetencji należało m.in. zarządzanie majątkiem gminy oraz zapewnienie porządku i bezpieczeństwa w mieście. Mieszczenie mieli prawo wyboru burmistrza, rajców i ławników jednak ich propozycje wymagały zatwierdzenia przez przedstawiciela władcy terytorialnego w osobie wójta. W XVII–XVIII w. rada miejska Fordonu składała się najczęściej z pięciu rajców i burmistrza. Burmistrza z reguły wybierano spośród dwunastu kandydatów, a bierne i czynne prawo wyborcze mieli jedynie mieszczenie

wyznania chrześcijańskiego posiadający prawa miejskie. Trzecim organem samorządu komunalnego było zebranie wszystkich obywateli, zwane zgromadzeniem pospólstwa, mające prawo kontrolowania finansów miasta oraz współdecydowania wraz z radą i ławą o najważniejszych sprawach miasta. Fordon był małym miastem ze słabo rozwiniętymi organami samorządowymi. W okresie nowożytnym w skład władz miejskich wchodziło dwóch lub trzech wybieralnych szafarzy sprawujących nadzór nad finansami miasta. Do grona urzędników miejskich, przypuszczalnie pobierających niewielkie wynagrodzenie, można zaliczyć pisarzy obsługujących radę miejską i ławę sądową oraz woźnego sądowego¹⁷. Pod względem administracyjnym Fordon od czasów lokacji aż do pierwszego rozbioru Polski w roku 1772 należał do powiatu bydgoskiego w województwie inowrocławskim.

Położony na północnym krańcu Kujaw nowo lokowany ośrodek początkowo był miastem nadgranicznym, co zapewne odbiło się niekorzystnie na jego funkcjonowaniu i rozwoju. Fordon znalazł się w bezpośredniej bliskości granicy Królestwa Polskiego i państwa zakonnego w Prusach. Dopiero zmiany polityczne związane z przyłączeniem Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej do Korony Polskiej w wyniku wojny trzynastoletniej (1454–1466) spowodowały, że Fordon stracił status miasta nadgranicznego.

W Fordonie od czasów lokacji funkcjonowała komora celna o lokalnym znaczeniu. Jej ranga niepomniernie wzrosła wraz z przeniesieniem w roku 1594 przez króla Zygmunta III Wazę miejsca pobierania cła wiślanego z Białej Góry nad Nogatem właśnie do Fordonu. Zlokalizowana tu komora celna stanowiła odtąd ważny element całego systemu celnego ówczesnej Rzeczypospolitej¹⁸.

Po roku 1466 nastąpił trwający ponad półtora stulecia okres pokoju i pomyślnego rozwoju Kujaw, który przerwały dopiero wojny ze Szwecją w XVII wieku. W tą ogólną tendencję wpisuje się i rozwój gospodarczy Fordonu. Pośrednio świadczy o tym wzrost obciążeń podatkowych miasta, z 12 zł odnotowanych w roku 1514, do ponad 19 zł w roku 1583¹⁹. Wojna z lat 1655–1660 przyniosła miastu tragiczne skutki. Wojska króla Szwecji Karola X Gustawa 20 kwietnia 1656 roku doszczętnie spaliły miasto a mieszkańców obrabowały, zniszczeniu uległ m.in. kościół parafialny, ratusz i miejscowym browar²⁰. Pokój w Oliwie zawarty w roku 1660 zakończył wojnę, lecz jej skutki zahamowały rozwój Fordonu. Zniszczeniu uległa zabudowa i spadło zaludnienie. O upadku gospodarczym miasta świadczy spadek wartości corocznego czynszu opłaconego przez fordońskich mieszczan, który zmalał o ponad 2/3 i w roku 1661 wynosił tylko 6 zł²¹.

Kolejne tragiczne następstwa przyniosła miastu wojna północna (1700–1721) i szerzące w jej trakcie klęski elementarne, m.in. aż trzy pożary zabudowy i wielka powódź z 1713 roku. Fordon od roku 1702 zmuszony był do wypłaty kontrybucji na rzecz wojsk saskich, szwedzkich i oddziałów polskich, które posuwały się też do pospolitych

rabunków i gwałtów. Szczególnie dotkliwe były obciążenia na rzecz wojsk saskich. Miasto wyszło z tej zawieruchy wojennej zniszczone i ubogie. Z kolei w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763) Fordon zmuszony był dostarczać kwater i prowiantu maszerującym do Brandenburgii wojskom rosyjskim²². Po katastrofalnych zniszczeniach z czasów wojny północnej następuje odbudowa miasta. Wpisuje się ona w ogólny nurt poprawy sytuacji ekonomicznej i gospodarczej miast na obszarze Rzeczypospolitej za rządów króla Augusta III Sasa (1733–1763). Fordon zdaje się stosunkowo szybko powracać do stanu sprzed zniszczeń, co pośrednio poświadczają obciążenia podatkowe mieszczan, płacących w lat 1744–1766 coroczny czynsz w wysokości 30 zł²³.

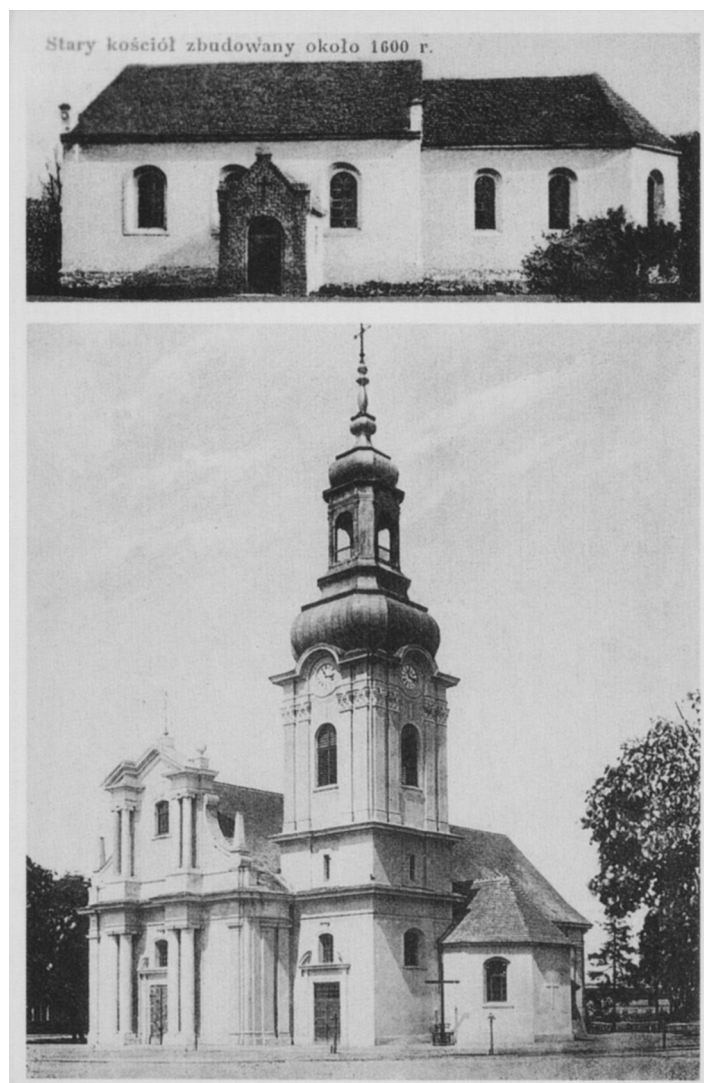
Posiadłości ziemskie miasta przyznane w przywileju lokacyjnym z 1424 roku uległy w czasach nowożytnych znacznym przekształceniom. Zanikły wsie Wyszogród i Łoskoń²⁴, a wsie Pałcz i Czersko od XVI wieku stały się w nieznanych okolicznościach własnością szlachecką²⁵. Miasto utraciło zatem połowę wsi przyznanych w przywileju lokacyjnym, pozostałe opustoszały, zostały tylko przynależne do nich grunty. W roku 1661 tereny należące do miasta graniczyły od zachodu z wsią królewską Bartodzieje, od północy z wsiami szlacheckimi Miedzyń oraz Pałacz, a od południa i wschodu dochodziły do rzeki Wiśły²⁶. Patrymonium miejskie obejmowało także cztery wyspy na Wiśle, tj.: Kępę Miejską, Kępę Fordońską, Kępę Ostromecką i Łachę, które w połowie XVIII wieku zagarnął ówczesny właściciel Ostromecka Paweł Michał Mostowski²⁷. Wyspy te po regulacji rzeki w drugiej połowie XIX stulecia zanikły. Ponadto już w przywileju lokacyjnym króla Władysława Jagiełły wydzielono znaczne dochody na utrzymanie fordońskiego wójta oraz jego uposażenie ziemskie. Na terenie patrymonium miejskiego opisanego w lustracji z 1661 roku znalazły się dobra ziemskie przynależne do wójtostwa, przede wszystkim ziemie leżące między miastem a wsią Bartodzieje i ujściem Brdy, oraz jedna z wysp na Wiśle w zakolu rzeki określana w nowożytnych źródłach jako Kępa Zamkowa (w latach 1920–1954 teren tzw. Zawisła wchodzącego wówczas w obręb miasta Bydgoszczy). Zapewne pierwszym wójtem fordońskim został ówczesny starosta bydgoski Janusz Brzozogłowy²⁸, a starosta bydgoski był równocześnie wójtem fordońskim²⁹. W roku 1441 król Władysław III Warneńczyk oddał m.in. Fordon wraz ze starostwem bydgoskim jako zastaw długu Mikołajowi Szarlejskiemu, po śmierci którego dobra królewskie pozostawały w latach 1457–1600 w rękach rodu Kościeleckich. Przypuszczalnie w tym czasie pierwotne uposażenie wójtostwa fordońskiego złączono z wójtostwem bydgoskim. Od XVI wieku do roku 1710 wójtostwo bydgoskie stanowiło uposażenie każdorazowego starosty bydgoskiego, później dzierżawcami wójtostwa byli m.in. wysocy urzędnicy Rzeczypospolitej lub osoby blisko związane z dworem królewskim³⁰.

Przestrzenne zagospodarowanie tych terenów, jakkolwiek sprzężonych z miastem, stymulowane było przez przedstawicieli władcy terytorialnego w osobach starostów oraz wójtów bydgoskich i przebiegało niezależnie od miasta. Zapewne w znacznej mierze dogodne położenie topograficzne obszarów wójtostwa u ujścia Brdy do Wisły sprawiło, że starosta bydgoski Maciej Smogulecki lokował tu w roku 1603 wieś olęderską Fordonek (Mały Fordonek, Deutsch Fordon; obecnie teren Brdyujścia, od roku 1920 dzielnicy Bydgoszczy)³¹. W pobliżu tej wsi odległej ponad 4 kilometry na zachód od miasta, przy samym ujściu Brdy, na lewym brzegu rzeki, znajdowała się też co najmniej od XVII wieku karczma Ujście wraz z przynależnymi do niej gruntami³². Jeszcze dalej, na zachód od wsi Fordonek, w zakolu Brdy, istniał przynajmniej od roku 1717 folwark Siernieczek³³, a na mapach okolic miasta z lat 1781/1783–1802 odnotowano tu m.in. owczarnię, cegielnię, karczmę i przewóz przez rzekę (od 1920 roku Siernieczek stanowi dzielnicę Bydgoszczy)³⁴. Znaczne obszary należące do wójtostwa rozciągały się także powyżej miasta wzdłuż dolnego biegu Wisły, na zalewowych terenach nadrzecznych. Na północ od wsi Pałcz leżały przynależne do miasta grunty wsi Łoskoń i folwark Wójtostwo, który graniczył ze wsią Strzelce Dolne. W XVIII wieku między miastem a Pałczem, na gruntach wyłączonych zapewne spod jurysdykcji miejskiej, powstała osada Niecponie. Tu, około 2 kilometry na północny-wschód od miasta wzniesiono nad brzegiem Wisły jeszcze przed rokiem 1772 duży kompleks magazynowy, być może na potrzeby wojsk rosyjskich w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763), obok powstał majątek ziemski z folwarkiem i wsią³⁵.

Średniowieczny Fordon zajmował zapewne obszar typowy dla małych miast wynoszący około 6,5 hektara. Cechą charakterystyczną miast lokowanych na prawie magdeburskim jest ich regularne rozplanowanie. Program przestrzenny małych miast do jakich zaliczał się Fordon był bardzo zredukowany. W Fordonie zapewne ograniczono się początkowo do wytyczenia prostokątnego rynku oraz bloków przyrynkowych stanowiących zrąb lokacyjnego miasta. Jakkolwiek w Fordonie regularny układ szachownicowy zachowała zachodnia część miasta, a na terenie obecnego tzw. Koziego Rynku albo „Targowiska” upatruje się lokacyjny rynek³⁶, to jednak na podstawie materiałów kartograficznych z przełomu XVIII/XIX wieku³⁷ i analizy rozplanowania miejscowości należy sądzić, że pierwotny plac rynkowy od samego początku zlokalizowano w obecnym miejscu. Wskazują na to również wyniki wyrywkowych badań archeologicznych³⁸. Ulokowanie świątyni parafialnej na obszarze lokacyjnego rynku należy wiązać z późniejszym jej wzniesieniem, już po rozmierzeniu miasta. Zwłaszcza, że w początkowym okresie świątynią parafialną pozostawał kościół św. Marii Magdaleny w pobliskim Wyszogrodzie, obok którego istniał również cmentarz³⁹. Przypuszczalnie lokacyjny plac rynkowy miał wymiary około 70 x 110 m, a z jego narożników wyprowadzono generalnie po dwie

prostopadłe do siebie ulice. W późniejszym okresie na rynku wzniesiono ratusz, o którym pierwsze wzmianki źródłowe pochodzą jednak dopiero z XVII wieku. Można przypuszczać, że przestrzeń miejską podzielono pierwotnie na około 40–50 parcel. W wyniku podziału oraz zwiększenia obszaru miasta w okresie nowożytnym wzrosła liczba parcel. Najstarsze informacje o liczbie parcel pochodzą dopiero z początku XVIII stulecia. W roku 1717 odnotowano w mieście 96 parcel, w tym aż 84 niezabudowanych⁴⁰, a prawie wiek później, w 1812 roku – 143 parcele, w tym już tylko 22 niezabudowanych⁴¹. Okresowo, w wyniku licznych pożarów i zniszczeń wojennych, liczba domów zmniejszała się, np. podczas pożaru Fordonu w 1649 roku spłonęły co najmniej 64 domy⁴². Siedem lat później, po spaleniu miasta przez Szwedów, Fordon niemal przestał istnieć, ocalały tylko 4 domy⁴³. Po tych zniszczeniach następuje jednak jego odbudowa, ponownie przerwana w czasie wojny północnej. W opisie miasta z roku 1712 odnotowano tylko 11 domów, a pięć lat potem, w roku 1717, niewiele więcej – 12 domów⁴⁴. Później miasto zaczęło się odbudowywać i w 1774 roku były już 92 domy⁴⁵, a 129 „dymów” – kominów zanotowano w roku 1789⁴⁶. Trzeba jednak pamiętać, że liczba „dymów” nie jest równoznaczna z liczbą domów w mieście, gdyż w 1812 roku, było w mieście aż 237 „dymów” i tylko 121 domów⁴⁷.

W okresie nowożytnym głównym miejskim placem był Rynek. Tędy przechodził najważniejszy trakt przebiegający przez miasto wiodący z Pomorza Gdańskiego i Świecia ku przeprawie przez Wisłę do ziemi chełmińskiej (obecna ul. Wyzwolenia, niegdyś nazywana ul. Świecką). Zbiegał się on przy zlokalizowanej poniżej, na zachód, od miasta przeprawie promowej przez rzekę z szlakiem komunikacyjnym z Wielkopolski, Kujaw i Bydgoszczy. Stąd najważniejszymi ulicami miasta stały się ul. Bydgoska i dawna ul. Świecka. Na Rynku stał ratusz spalony w roku 1656, a później odbudowany⁴⁸, widoczny na panoramie miasta Jerzego F. Steinera z lat 1738–1744, którego bryła zwieńczona wieżyczką, zapewne zegarową, stanowiła wydatny akcent architektoniczny w panoramie miejscowości⁴⁹. Obok znajdowały się kramy kupieckie, choć znaczną część miejscowego handlu odbywano na nadwiślańskim nadbrzeżu poniżej miasta⁵⁰. Około roku 1600 wzniesiono przy Rynku murowany kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja biskupa. Został on spalony wraz z całym miastem przez wojska szwedzkie w 1656 roku, a następnie do końca XVII wieku odbudowany⁵¹. Była to niewielka, jednonawowa, gotycko-renesansowa świątynia, stanowiąca jednak wyraźną dominantę architektoniczną w panoramie miasta, zwłaszcza na tle bardzo skromnej mieszczańskiej zabudowy, co doskonale oddaje wspomniany już osiemnastowieczny rysunek Jerzego F. Steinera⁵². Wokół fary znajdowały się cmentarz miejski, drewniana dzwonnica, dom plebana, szkoła parafialna i miejscowy szpital – przytułek dla ubogich, oraz zapewne nieco dalej położone przynależne do nich place i ogrody⁵³.

1. Fordon. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja przed i po przebudowie, ok. 1935. U góry – widok od południa przed przebudową; u dołu – widok od południowego wschodu po przebudowie Stefana Cybichowskiego z lat 1926–1930 (pocztówka, wyd. L. Ziółkowski, Fordon, wg: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, nr. 12).

Wydatny akcent w XVII- i XVIII-wiecznym pejzażu przestrzennym i panoramie Fordonu tworzyła także położona nad Wisłą, poniżej miasta, królewska komora celna. Komorę celną spalono podobnie jak inne zabudowania w mieście podczas wojny z lat 1655–1660, lecz do około roku 1670 odbudowano ją. Na kilkakrotnie już wspomnianej panoramie miejscowości Jerzego F. Steinera jej parterowa, murowana, bryła z facjatą w poddaszu wyraźnie dominuje na tle domów czy raczej domostw miejskich⁵⁴. Pośrednio wskazuje to na niesłychanie skromną skalę ówczesnej zabudowy miasta. Poniżej miasta znajdowały się port nad Wisłą oraz karczma przy przeprawie promowej.

Od XVI wieku w Fordonie zaczęli osiedlać się Żydzi. Początkowo mieli oni domy w różnych częściach miasta, a zapewne pierwsza, spalona w 1656 roku, tutejsza synagoga istniała w pierzei południowej Rynku. Po jednym z pożarów, król Jan Kazimierz wydał 12 maja 1649 roku dekret ograniczający swobodę osiedlania się wyznawców religii mojżeszowej w mieście. Ograniczał

on liczbę domów żydowskich w mieście do 14 i to zlokalizowanych przy jednej ulicy, drodze odchodzącej od traktu bydgoskiego do Miedzynia (zapewne odnotowywana w osiemnastowiecznych źródłach jako ul. Żydowska; być może dzisiejsza ul. Góralska, a niegdyś Podgórna). Dało to początek osobnej dzielnicy żydowskiej, której centrum stanowił plac Żydowski, a na miejscu dzisiejszej, dziewiętnastowiecznej synagogi istniały już w drugiej połowie XVII i XVIII wieku dwa wcześniejsze domy modlitwy⁵⁵. Postępujący szybki napływ ludności żydowskiej spowodował rozwój przestrzenny miasta w kierunku zachodnim oraz wykształcenie do końca XVIII stulecia charakterystycznego nawisu w rozplanowaniu miejscowości z wielkimi blokami zabudowy. Miejscowa społeczność żydowska miała także własny, osobny cmentarz założony zapewne w drugiej połowie XVII wieku, a odnotowany na mapie okolic miasta z lat 1781/1783–1787. Cmentarz fordoński zlokalizowany został na terenach przedmiejskich w niezamieszkaną okolicę, na północny-zachód od miasta,

przy drodze do Miedzynia (niegdyś przy ul. Piastowej; obecnie nieistniejący)⁵⁶.

Do końca XVIII wieku niemal wszystkie fordońskie domy, nie wspominając o budynkach gospodarczych, zbudowane były z drewna, częściowo w konstrukcji szkieletowej⁵⁷. Spis z roku 1774 wskazywał, że tylko 15 domów krytych było dachówką, pozostałe miały pokrycie gontem lub słomianą strzechą⁵⁸. Panorama miasta wykonana przez Jerzego F. Steinera oraz mapy okolic Fordonu z lat 1781/1783–1802 oddają na poły wiejską zabudowę miasteczka. Stosunkowo zwarta zabudowa dominowała w dzielnicy żydowskiej i zapewne w Rynku, generalnie była ona luźna, przechodząc zwłaszcza w partii wschodniej i północnej miasteczka w podmiejskie sady i ogrody.

Nieźmiernie trudno jest określić liczbę mieszkańców Fordonu w średniowieczu. Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia szacowanie jest liczba domów. Opierając się tylko na analizie rozplanowania miasta i przyjmując jako współczynnik zamieszkania na dom 4–5 osób można przypuszczać, że w drugiej połowie XV wieku Fordon miał około 200 mieszkańców. Stan zaludnienia nie zmienił się i w następnym stuleciu. Na podstawie pośrednich danych zawartych w rejestrze podatkowym szacuje się, że w roku 1583 miasto miało około 200 mieszkańców. Na koniec XVI wieku i początek XVII wieku przypadł gospodarczy rozwój Fordonu, co przełożyło się na wzrost zaludnienia. Jednak w XVII stuleciu skutkiem klęsk epidemiologicznych, m.in. zarazy z 1623 roku oraz zniszczeń spowodowanych przez szwedzki najazd z lat 1655–1660 katastrofalnie spadła liczba mieszkańców. W roku 1663 zamieszkanym było tylko 9 domów, a miasto liczyło około 70 mieszkańców. W późniejszych latach stopniowo poprawiał się stan demograficzny miasta. Na przestrzeni lat 1673–1674 odciążenia podatkowe objęły odpowiednio 284 i 271 mieszkańców. Na tej podstawie ocenia się, że w tym czasie mógł liczyć Fordon ogółem około 470 mieszkańców⁵⁹. Podobnie tragiczne następstwa dla zaludnienia miejscowości przyniosła kolejna zawierucha wojenna – wojna północna. Opisy miasta z lat 1712–1717 wskazują, że było ono w przeważającej części wyludnione, zamieszkanym było tylko 11–12 domów, orientacyjnie liczyło więc wówczas około 100 mieszkańców⁶⁰. W późniejszych dekadach stopniowo odbudowywał się potencjał demograficzny miejscowości i w roku 1774 Fordon liczył już 861 mieszkańców⁶¹.

Mieszczanie fordońscy to przede wszystkim katolicy, a wobec pokrywania się podziałów religijnych z narodowościowymi można przyjąć, że niemal sami Polacy. Siedemnasto- i osiemnastowieczne księgi ławniczo-burmistrzowskie prowadzono w języku polskim⁶². Uprzywilejowaną grupą byli obywatele, a więc osoby posiadające pełne prawo miejskie, z którym łączyło się prawo do warzenia piwa. W roku 1722 mieszkało w Fordonie – 29, w roku 1728–37, a w roku 1746–19, takich uprawnionych do produkcji piwa mieszkańców⁶³. Protestanci w czasach nowożytnych stanowili znikomą część ludności Fordonu.

Byli to generalnie mieszkańcy wsi i osiedli podmiejskich, gdzie na terenie posiadłości ziemskich miasta powstawało osadnictwo olęderskie, częściowo zapewne mennonickie⁶⁴. Szeroki napływ do miasta ludności protestanckiej, głównie ewangelickiej, nastąpił dopiero po pierwszym rozbiórze Polski (1772) i przyłączeniu do Prus. W 1781 roku ludność protestancka stanowiła już 21% mieszkańców miasta⁶⁵. Specyfiką Fordonu czasów nowożytnych była duża społeczność żydowska. Na terenie miasta Żydzi pojawili się już w XVI wieku, zapewne w związku z wydaniem w 1555 roku zakazem osiedlania się ich w pobliskiej Bydgoszczy. Przywilejem króla Władysława IV Wazy z lutego 1633 roku fordońscy wyznawcy religii mojżeszowej zrównani zostali w prawach z innymi Żydami mieszkającymi na terenie Rzeczypospolitej, m.in. mieli prawo posiadania domów i gruntów oraz i podlegali wyłącznie sądownictwu królewskiemu. Pomimo wprowadzonych w późniejszym czasie pewnych ograniczeń związanych z osiedlaniem się Żydów na terenie Fordonu już w roku 1674 stanowili oni ponad 20% mieszkańców miasta. W owym czasie była to najliczniejsza społeczność żydowska w miastach kujawskich. Mimo okresowych wahań w kolejnych dekadach stale wzrastała na terenie miasta liczba ludności wyznania mojżeszowego. W roku 1765 gmina fordońska liczyła 398 osób i na Kujawach ustępowała pod względem liczebności tylko gminie żydowskiej w Inowrocławiu. Do Fordonu jednak stale napływali nowi osadnicy żydowscy. W 1774 roku było ich już 528 i stanowili ponad 61% ludności miasta⁶⁶. W drugiej połowie XVII i XVIII wieku ukształtowało się w Fordonie z uwagi na znaczną społeczność żydowską wyraźnie zróżnicowanie socjotopograficzne. W zachodniej części miasta powstała osobna dzielnica żydowska, gdzie zlokalizowano drewnianą synagogę i mieszkała większość tutejszych wyznawców religii mojżeszowej.

Rzemiosło nie odgrywało dominującej roli w gospodarce Fordonu. Niestety nie dysponujemy danymi obrazującymi stan miejscowego rzemiosła w czasach średniowiecza, a i z późniejszego okresu są one tylko wyrywkowe. Spis z 1583 roku wymienia w mieście czterech rzemieślników bez sprecyzowanej specjalności oraz trzech rybaków⁶⁷. W roku 1658, dwa lata po spaleniu miasta przez Szwedów, w miasteczku nie było żadnego rzemieślnika⁶⁸. Na przełomie lat 1772–1773 odnotowano w mieście 19 rzemieślników czterech profesji: dwunastu szewców, czterech garncarzy (zdunów), dwóch kuśnierzy oraz jednego stolarza⁶⁹. Reprezentowali oni rzemiosła typowe dla produkcji małomiasteczkowej, głównie z branży odzieżowej i ceramicznej związane z zaspokajaniem potrzeb bytowych mieszczan i okolicznej ludności wiejskiej. W czasach nowożytnych najlepiej rozwiniętą gałęzią miejscowego rzemiosła było szewstwo. Szewcy fordońscy zorganizowani byli nawet we własnym cechu, którego statut potwierdził 9 stycznia 1745 roku król August III Sas⁷⁰. W myśl uchwały cechowej z 1749 roku do tutejszego cechu mogły należeć osoby różnych narodowości

i wyznania. Protestanci będący członkami cechu musieli jednak uczestniczyć w nabożeństwach katolickich⁷¹. W trosce o lokalny rynek zbytu i zaopatrzenia szewcy fordońscy zawarli w 1639 roku porozumienie z cechem szewskim w niedalekim Koronowie, na mocy którego szewcy z obu miast mogli bez przeszkód przyjeżdżać na jarmarki do obu miejscowości, aby sprzedawać swoje wyroby oraz kupować potrzebne im surowce⁷². Źródła nowożytne odnotowują też działających w mieście pojedynczych rzemieślników innych specjalności, np. wśród miejscowych Żydów był szklarz, krawiec czy nawet cyrulik⁷³. Z uwagi na nadrzeczne położenie miasta spotykanym zajęciem było również rybołówstwo. Rozwinięte było też browarnictwo. Piwo produkowane w Fordonie przeznaczone było głównie na miejscowe potrzeby. Ponadto podobnie jak w innych miastach co najmniej od XVII wieku produkowano w Fordonie wódkę⁷⁴.

Fordon pozostając na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych i handlowych nie uczestniczył w średniowieczu i czasach nowożytnych w handlu dalekosiężnym, a nawet regionalnym. Rola miasta ograniczała się do detalicznego handlu żywnością oraz produktami miejscowego rzemiosła w najbliższej okolicy. Lokalne związki handlowe łączyły miasto przede wszystkim z pobliską Bydgoszczą oraz w pewnym stopniu z nieco dalej położonym Koronowem, sporadycznie nawiązywano kontakty z bardziej odległymi miastami: Solcem Kujawskim, Toruniem, Nieszawą, a nawet Gdańskiem⁷⁵. Handel detaliczny koncentrował się w budach i kramach na Rynku. Podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były zapewne cotygodniowe targi. Kupcy i rzemieślnicy z innych miejscowości przybywali do Fordonu tylko trzy razy w roku na tutejsze jarmarki, odbywające się w dzień św. Stanisława biskupa i męczennika (8 maja), Zielone Świątki i w dniu św. Marii Magdaleny (22 lipca)⁷⁶.

Dominujące znaczenie w gospodarce Fordonu w średniowieczu i czasach nowożytnych przypadło rolnictwu. Zarówno w roku 1583, jak i niemal dwa wieki później, w roku 1765 odnotowano 24 mieszczan mających gospodarstwa rolne⁷⁷. Przypuszcza się, że niemal wszyscy mieszkańcy miasta zajmowali się, w różnym jednak stopniu, rolnictwem. Mieszczanie mieli grunty rozrzucone po całym obszarze posiadłości ziemskich miasta. Na polach uprawiali głównie zboże, a w przydomowych lub podmiejskich ogrodach, warzywa. Trudnili się też sadownictwem i hodowlą⁷⁸. Na obszarze patrymonium miejskiego wydzielone były pastwiska (wygony), gdzie wypasano konie, bydło i świnie należące do mieszczan. W XVIII wieku na części miejskich gruntów na zachód od Fordonu, funkcjonował folwark Jasiniec (Jasieniec)⁷⁹.

Parafia fordońska od czasów lokacji miasta przez całe średniowiecze i czasy nowożytne znajdowała się w granicach diecezji włocławskiej: początkowo w archidiecezji włocławskiej, od około połowy XVI stulecia w archidiecezji kruszwickiej, w latach 1765–1816 wraz z nowo

powołanym dekanatem fordońskim wchodziła w skład archidiecezji pomorskiej, a następnie ponownie kruszwickiej, aż do momentu włączenia go w 1821 roku do diecezji chełmińskiej⁸⁰. Miejscowa parafia powstała jeszcze przed lokacją miasta i związana była z kościołem pod wezwaniem św. Marii Magdaleny w pobliskim Wyszogrodzie. Parafia wyszogrodzka założona została w XII wieku, a pierwsza wzmianka o tutejszym plebanie pochodzi z roku 1198⁸¹. Po lokacji miasta co najmniej do lat trzydziestych XV wieku kościołem parafialnym pozostawała tamtejsza świątynia, która w XV–XVI źródłach nazywana jest równocześnie kościołem fordońskim⁸². Parafia miejska, której istnienie odnotowano w 1527 roku, przejęła uposażenie kościoła w Wyszogrodzie wraz z całym okręgiem parafialnym, a tamtejszy kościół był odtąd podporządkowany świątyni fordońskiej. Jeszcze przed połową XVI wieku wzniesiono na terenie miasta kościół farny, noszący co najmniej od roku 1566 wezwanie św. Mikołaja biskupa. Prawo patronatu nad parafią miejską należało do króla Polski, który urząd proboszcza powierzał najczęściej kanonikom różnych kapituł. Od roku 1765 proboszcz fordoński pełnił jednocześnie funkcję dziekana, któremu podlegało sześć okolicznych parafii. Początkowo świątynia farna była budowlą drewnianą i dopiero około roku 1600 została zastąpiona murowaną⁸³.

W pobliżu świątyni parafialnej i zabudowań plebańskich istniał w Fordonie w czasach nowożytnych wzorem innych miast szpital – przytułek dla ubogich. Założony on został zapewne w połowie XVI wieku. W 1582 roku przebywało w nim ośmiu, a w latach 1596, 1699 i 1712 pięciu pensjonariuszy. Zajmował on niewielki drewniany budynek, który dzielił losy miasta⁸⁴. W mieście działała również położona niedaleko fary szkoła parafialna, której historia jest ściśle związana z dziejami parafii. Jej powołanie przewidziano już w przywilejach lokacyjnych z 1382 i 1424 roku. W myśl zawartych w nich postanowień budynek szkolny miało wznieść miasto, zaś opiekę nad szkołą sprawować osoba wybierana wspólnie przez plebana i miejscowych rajców. Budynek szkolny, najprawdopodobniej drewniany jak niemal cała tutejsza zabudowa, istniał przed rokiem 1582. W następnych latach mieszkał w nim nauczyciel i niekiedy jeden z księży. Przez cały okres funkcjonowania tej placówki edukacyjnej uczęszczało do niej niewielu uczniów⁸⁵.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski Fordon znalazł się w granicach Królestwa Pruskiego. Przedstawiciele władz miejskich 22 września 1772 roku złożyli w Malborku przysięgę wierności królowi Fryderykowi II⁸⁶. Miasto zostało włączone do nowej jednostki administracyjnej, tzw. obwodu nadnoteckiego (Netzedistrikt) z powołaną w 1775 roku Deputacją Kamery Wojenno-Domenalnej w Bydgoszczy, w jej ramach zaś do powiatu bydgoskiego. Po wojnie Napoleona z Prusami w 1806 roku, na mocy pokoju w Tylży z roku 1807, w latach 1807–1815 Fordon wchodził w skład Księstwa Warszawskiego i według ówczesnego

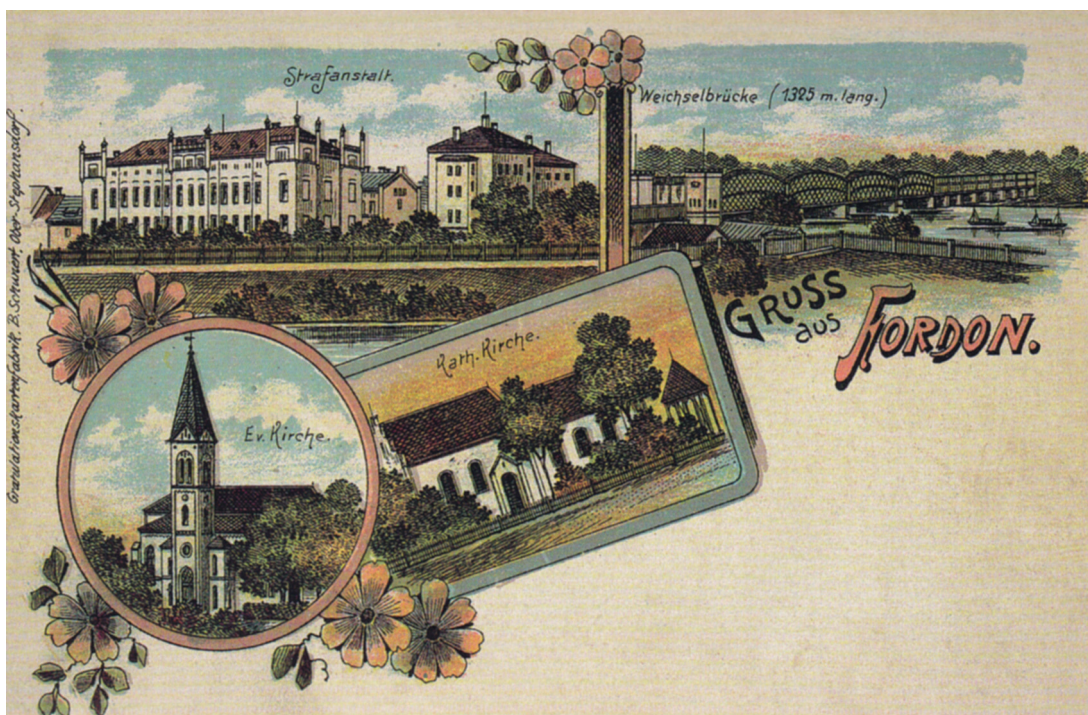
podziału administracyjnego należał do powiatu bydgoskiego w departamencie bydgoskim. W roku 1815, zgodnie z postanowieniami kongresu wiedeńskiego, miasto ponownie znalazło się pod władzą Prus. Włączono je do powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej należącej do Wielkiego Księstwa Poznańskiego, przemianowanego w 1848 roku na Prowincję Poznańską (Provinz Posen), w roku 1871 wraz z nią stało się częścią Cesarstwa Niemieckiego. Na mocy postanowień konferencji pokojowej w Wersalu kończącej pierwszą wojnę światową Fordon został przyłączony do odrodzonego państwa polskiego. Administracja polska oficjalnie przejęła miasto 20 stycznia 1920 roku⁸⁷.

Władze pruskie po zajęciu Fordonu zlikwidowały stary ustój samorządowy, a władzę administracyjną i sądową przekazały w ręce mianowanych przez państwo urzędników. W 1808 roku wprowadzono w Prusach nową ordynację miejską, która przywróciła instytucję rady miejskiej wybieranej przez obywateli. Rada wybierała władze administracyjne – magistrat, który składał się z burmistrza, kamlarza oraz kilku urzędników (ławników). Wybór ten wymagał jednak zatwierdzenia przez władze państwowe. Z kompetencji samorządu miejskiego wyłączono sądownictwo – zwierzchność nad nim przejęło państwo. Nowa ordynacja miejska z 1853 roku rozszerzyła grupę uprawnionych do wyboru władz miejskich obywateli. Najważniejszym organem władz samorządowych była wybierana przez mieszkańców – dla miast wielkości ówczesnego Fordonu – siedemnastoosobowa rada miejska, która wyłaniała pięciu członków magistratu – burmistrza, jego zastępcę i trzech ławników. W Fordonie, mieście małym, przewidziany w ordynacji skład rady i magistratu osiągnięto dopiero na początku XX wieku⁸⁸.

Po roku 1772 ulokowano w mieście w miejsce polskiej komory celnej siedzibę pruskiej urzędów celnych, tj. Królewską Dyрекcję Ceł i Akcyzy (Königliche Provinzial-Accise- und Zoll-Direction), a istniejący dotychczas budynek komory celnej nad Wisłą w latach 1780–1783 znacznie rozbudowano⁸⁹. W związku z lokalizacją w mieście pruskich urzędów celnych nastąpił stymulowany przez władze państwowe napływ ludności. W latach 1775–1786 osiedlono w mieście 18 rodzin kolonistów niemieckich⁹⁰, a do ochrony komory celnej wydzielono niewielki garnizon wojskowy składający się z 36 żołnierzy⁹¹. Zmiany geopolityczne w wyniku trzeciego rozbioru Polski w roku 1795, a później postanowień kongresu wiedeńskiego spowodowały, że istniejąca w Fordonie komora celna straciła swoje znaczenie i została zlikwidowana, a jej zabudowania sprzedane⁹². Niemniej jej funkcjonowanie na przełomie XVIII i XIX wieku w znacznej mierze stymulowało rozwój demograficzny i rozrost zabudowy miasta. O ile w roku 1774 miasto liczyło 92 domy i 861 mieszkańców, tak w roku 1812 liczyło już 121 domów i aż 1757 mieszkańców⁹³. Wraz z likwidacją komory celnej nad Wisłą zniknął tak ważny przez ponad dwa stulecia element pejzażu i zagospodarowania przestrzennego Fordonu.

Do połowy XIX wieku zaszły niewielkie zmiany w ukształtowanym w czasach nowożytnych układzie przestrzenny miasta. Zabudowa skupiała się na zurbanizowanym już wcześniej obszarze, a liczba nieruchomości mieszkalnych utrzymywała się na niemal niezmiennym poziomie. Pomiędzy rokiem 1818 a 1852 wykazuje nawet tendencję spadkową. W roku 1818 odnotowano 217 nieruchomości mieszkalnych („dymów”), zaś w 1852 roku ich liczba spadła do 205⁹⁴. Wynikało to z istniejącej ciągle skromnej, drewnianej zabudowy, która ulegała zniszczeniu podczas pożarów nawiedzających co jakiś czas miasto, np. w latach 1826 i 1840⁹⁵. Stąd też w roku 1831 liczba nieruchomości mieszkalnych spadła okresowo nawet do 195⁹⁶. Niemniej pojawiają się w tym czasie nowe akcenty w przestrzeni miejskiej. Pierwszy zaznaczył się w sakralnej topografii miasta wraz z powstaniem fordońskiej gminy ewangelickiej. W 1822 roku wzniesiono niewielki ewangelicki dom modlitwy mieszczący zarazem szkołę wyznaniową, zlokalizowany przypuszczalnie w południowo-wschodniej partii miasteczka⁹⁷. Drugim elementem była budowa w latach 1827–1828 w miejsce wcześniejszej bóżnicy, nowej synagogi w dzielnicy żydowskiej (u zbiegu dzisiejszych ulic Przy Bóżnicy i Bydgoskiej; obecnie nieużytkowana)⁹⁸. Powstała niezwykle okazała w skali miasteczka, w pełni murowana, klasycystyczna budowla stanowiąca wyraźną dominantę architektoniczną okolicznej zabudowy. Świadczy ona zarazem o możliwościach ekonomicznych ówczesnej społeczności żydowskiej, która w tym czasie stanowiła ponad 70% ludności miasta. W pobliżu synagogi znajdowały się i inne zabudowania związane z funkcjonowaniem miejscowej gminy żydowskiej, m.in. łaźnia i szkoła (zlikwidowana w 1921 roku). Systematyczne zmniejszanie się od połowy XIX wieku liczby ludności wyznania mojżeszowego w mieście spowodowało, że w roku 1932 rozwiązano miejscową gminę, przyłączając jej członków do gminy bydgoskiej⁹⁹. Przypuszczalnie w latach dwudziestych lub trzydziestych XIX wieku zmiany przestrzenne objęły też północno-wschodnie obrzeża miasta, gdzie założono nowy zespół cmentarny w pobliżu dzisiejszej ul. Cechowe. Partię wschodnią zajął cmentarz ewangelicki, natomiast na katolicki przeznaczono część zachodnią, a ich dawną lokalizację oddaje mapa okolic miasta z lat 1854–1855¹⁰⁰.

W połowie XIX wieku w układzie funkcjonalnym miasta pojawił się całkowicie nowy akcent. Na terenie dawnej komory celnej utworzono w 1853 roku więzienie¹⁰¹, dla prawie 400 osadzonych¹⁰². Początkowo była to placówka penitencjarna dla mężczyzn, przekształcona w roku 1859 w zakład karny dla kobiet¹⁰³. Na jej potrzeby kompleksowo przebudowano budynek niegdyś dyrekcji ceł i akcyzy, a później powstał cały zespół zabudowy. Odtąd bryła głównego gmachu więziennego stała się dominantą w sylwecie południowej części miasta i panoramie Fordonu od strony Wisły. Ponadto na potrzeby więzienia założono w pobliżu nekropolii ewangelickiej osobny cmentarz (obec-

2. Fordon. Fragmenty miasta: więzienie, most przez Wisłę, kościół ewangelicki oraz świątynia katolicka, ok. 1900 (pocztówka, wyd. B. Schunert, Ober-Stephansdorf, wg: Bydgoszcz 1894–1904. Repriny najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha, Bydgoszcz 1998, nr 18)

3. Fordon. Fragmenty miasta: hotel „Vogel”, most przez Wisłę i kościół ewangelicki, ok. 1898 (pocztówka, wyd. H. Krüger, Fordon, wg: Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha, Bydgoszcz 1995, nr. 2)

4. Fordon. Most przez Wisłę – przyczółek mostowy od strony miasta, ok. 1900. (fotografia, wyd. B. Abicht, wg: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, nr 5)

5. Fordon. Ulica Bydgoska – widok ogólny ku wschodowi, ok. 1915 (pocztówka, wyd. C. Junga, Bromberg, wg: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, nr. 14)

nie nieistniejący)¹⁰⁴. W pobliżu, jak widać na fragmentarycznym planie miasta z 1861 r. znajdowały się w połowie XIX wieku przewóz przez rzekę i karczma.

Obraz przestrzenny miasta niewiele zmienił się wraz z dynamicznym rozwojem gospodarczym Niemiec po roku 1871, Fordon pozostał na uboczu industrializacji. Szerszych przemian w układzie urbanistycznym i zabudowie nie stymulował ani niewielki rozwój gospodarczy, ani demograficzny. Na przestrzeni lat 1871–1885 w mieście znajdowało się 188 domów i liczyło ono w roku 1871–1840, a czternaście lat później – 2007 mieszkańców¹⁰⁵. W roku 1885 granice administracyjne Fordonu obejmowały obszar 603 hektarów (z tego aż 210 hektarów zajmowały grunty orne, 31 hektarów – łąki, a 57 hektarów – lasy)¹⁰⁶. Wydaje się, że stosunkowo niewielki wpływ na funkcjonowanie i układ przestrzenny miasta wywarła budowa w 1859 roku szosy łączącej Bydgoszcz z Fordonem, a stąd przez Świecie do Gdańska. Był to najważniejszy trakt przebiegający przez miasto, przy którym tradycyjnie powstawały najbardziej okazałe domy. Wzdłuż niego wykształcała się też zabudowa podmiejska. Przy drodze wylotowej do Świecia wzniesiono w latach 1886–1888 nowy okazały w skali miasteczka budynek szkolny, przy którym stanął inny, modernistyczny gmach o rozbudowanych funkcjach kulturalno-oświatowych (1908–1919)¹⁰⁷. Ulokowanie w tym miejscu budowli oświatowych ma jednak zapewne jeszcze staropolską tradycję. Z kolei w południowo-wschodniej partii miasta wzniesiono w latach 1877–1879 nowy neogotycki kościół ewangelicki pod wezwaniem św. Jana (obecnie katolicki pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty)¹⁰⁸, a obok plebanii dla pastora (1895). Odtąd wszystkie trzy wyznania dominujące wówczas w Fordonie miały już w pełni murowane domy modlitwy lub świątynie, choć od tego czasu najskromniej prezentował się kościół katolicki. Wydatna wieża nowo powstałej świątyni ewangelickiej wprowadziła kolejny akcent wysokościowy w przestrzeni miejskiej.

Fordon 1 listopada 1885 roku otrzymał połączenie kolejowe z pobliską Bydgoszczą. Z uwagi jednak, że linia kolejowa dochodząca do miasta miała być przedłużona do Chełmży na ziemi chełmińskiej przez przerzucony przez Wisłę most, dworzec zlokalizowano na dalekich, zachodnich peryferiach miejscowości. Dopiero w latach 1891–1893 wzniesiono w miejscu dawnej przeprawy most kolejowo-drogowy zaprojektowany przez Georga Christopha Mehrtens. Most ten o długości 1325 m był w owym czasie najdłuższym mostem w Niemczech, stał się też niezwykle istotnym elementem w nadwiślańskiej panoramie miasta i niejako „wizytówką” Fordonu¹⁰⁹. Dodatkowo jego budowa wymusiła korektę sieci drogowej w zachodniej

części miast i naturalnie stymulowała ku niemu rozwój zabudowy.

Na przełomie XIX i XX wieków wzdłuż drogi do Bydgoszczy i dworca kolejowego powstało kilka większych fordońskich zakładów przemysłowych, m.in. fabryka tektury i papieru, fabryka impregnatów, tartak, a przede wszystkim największy z tutejszych zakładów produkcyjnych – cegielnia Medzega. Ulokowanie ich w zachodniej partii miasta częściowo determinowała dostępność lokalnych surowców, jednak spowodowało to z czasem powstanie pasma dzielnic przemysłowej pomiędzy Fordonem a Bydgoszczą, w konsekwencji zapewne częściowo doprowadziło do późniejszej inkorporacji miasta.

Gdy w styczniu 1920 r. Fordon na mocy porozumień traktatu wersalskiego wszedł w skład państwa polskiego, nie wprowadzono większych zmian w ustroju miasta. Miasto od roku 1920 znajdowało się w powiecie bydgoskim w województwie poznańskim, a po zmianach administracyjnych, od 1 kwietnia 1938 r. włączone zostało wraz z całym powiatem do województwa pomorskiego. Najważniejszą zmianą przeprowadzoną w przestrzeni miejskiej była przebudowa w latach 1926–1930 przez poznańskiego architekta Stefana Cybichowskiego kościoła św. Mikołaja na fordońskim Rynku. Powstała okazała, neobarokowa świątynia z wysoką wieżą nakrytą hełmem dominująca w panoramie miasta. Nową świątynię całkowicie przeorientowano w stosunku poprzedniej zwracając fasadą ku południowi i Wiśle. Odtąd prezbiterium starej świątyni stało się tylko kaplicą.

Z uwagi na strategiczne znaczenie mostu przez Wisłę miasto było bombardowane 2 września 1939 roku przez lotnictwo niemieckie. Podczas nalotu ucierpiało też miasto a most uległ wysadzeniu. Trzeciego września 1939 roku Fordon został zajęty przez wojska niemieckie. Miasto włączono wraz z częścią zagarniętych ziem polskich do Trzeciej Rzeszy, wszedł w skład Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen) jako przynależne do powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej. Pomiędzy październikiem a grudniem 1939 roku okolice Fordonu były miejscem masowych egzekucji ludności polskiej¹¹⁰. Niemiecka okupacja skończyła się wraz z wejściem 27 stycznia 1945 r. wojsk radzieckich. Miasto tym razem prawie nie ucierpiało, ponownie wysadzono jednak most przez Wisłę. Most ten na przestrzeni lat 1950–1956 odbudowano. Fordon ponownie znalazł się w powiecie bydgoskim w granicach początkowo województwa pomorskiego, przemianowanego w 1950 r. na województwo bydgoskie. Z dniem 1 stycznia 1973 roku miasto zostało włączone do Bydgoszczy. W momencie inkorporacji Fordon zajmował obszar 836 ha i liczyło ponad 8700 mieszkańców¹¹¹.

PRZYPISY

- 1 E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 24, „Geografia”, z. 7, 1970, s. 80; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 9.
- 2 J. Woźny, *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 16, 1994 (1995), s. 131–133; idem, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (jak przyp. 1), s. 10–13.
- 3 G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991, s. 52–57; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003, s. 55–59.
- 4 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 19–20.
- 5 G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych* (jak przyp. 3), s. 68–69; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (jak przyp. 1), s. 14.
- 6 B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989, s. 128, 143, 175–185; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski”, R. 7, 1996, s. 89–90; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 20–23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, w: *Promotio historica*. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1998, s. 31–32.
- 7 R. Kabaciński, *Gród i podgródzie*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991, s. 91; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23.
- 8 Idem, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (jak przyp. 6), s. 31–38.
- 9 D. Karczewski, *Miejsce Kujaw w strukturze administracyjnej Polski (XII–XX wiek)*, w: *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, pod red. D. Karczewskiego, M. Krajewskiego i S. Roszaka, Włocławek–Inowrocław 2001, s. 23–24.
- 10 *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887, nr 45, s. 335–337.
- 11 Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 2, 1968, s. 32 i tab. 1, poz. 26; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 39.
- 12 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 48–49 i 293; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24.
- 13 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 91–92 i 94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24–25.
- 14 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 95–99; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24–25.
- 15 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 23.
- 16 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24.
- 17 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 30–33.
- 18 Ibidem, s. 27–28.
- 19 Ibidem, s. 27; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła dziejowe, t. 13), Warszawa 1883, s. 264.
- 20 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 28–29; A. Mietz, *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, w: *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 22, Bydgoszcz 2010, s. 224; K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy*, w: M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 142.
- 21 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 2), Bydgoszcz 1966, s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku, Wielkopolska i Kujawy), „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 81, Toruń 1996, s. 332.
- 22 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 29.
- 23 *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 7, Bydgoszcz 1970, s. 85; *Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabaciński (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 9), Warszawa–Poznań 1977, s. 13 i 73; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII [wieku], Wielkopolska i Kujawy), Bydgoszcz 2011, s. 50.
- 24 W 1580 r. była to wieś opuszczona, na lokowano tu wieś miejską o takiej samej nazwie dopiero na początku XIX w., por. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 25; *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, s. 22.
- 25 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 51, przyp. 273.
- 26 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska* (jak przyp. 21), s. 332; R. Kabaciński, *Siersko – nieznane miasto koło Bydgoszczy (XVII–XVIII w.)*, „Kronika Bydgoska”, t. 10, 1990 (1986–1988), s. 40–49.
- 27 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 51 i przyp. 272.
- 28 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 25; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 98.
- 29 T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, w: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, zbiór studiów pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011, s. 13 i 17.
- 30 Z. Guldon, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach*

- 1466–1772, w: *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991, s. 209–211; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 26–27; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 46, przyp. 246.
- 31 K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, 1996, s. 107; K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji holenderskiej*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, 1996, s. 109.
- 32 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 55 i przyp. 293.
- 33 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 39.
- 34 Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420: „Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787”, Section 45; ibidem, sygn. III C, N 1020: „Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen”, Section 126.
- 35 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789, s. 91.
- 36 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 25.
- 37 Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020: „Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte...” (jak przyp. 34), Section 127.
- 38 J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (jak przyp. 1), s. 15.
- 39 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 35; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (jak przyp. 6), s. 32–35.
- 40 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 39.
- 41 *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 7), Warszawa–Poznań 1972, s. 70–71.
- 42 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (jak przyp. 29), s. 11.
- 43 K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy* (jak przyp. 20), s. 142.
- 44 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 31 i 39.
- 45 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 711.
- 46 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 35), s. 56 i 84.
- 47 *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku* (jak przyp. 41), s. 70–71.
- 48 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 34–35.
- 49 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, s. 162, il. 114.
- 50 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 41.
- 51 Ibidem, s. 35–37; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.w. św. Mikołaja*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, 1996, s. 53; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconaty: kruszewicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 115–116.
- 52 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (jak przyp. 49), op.cit.
- 53 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 37–39; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (jak przyp. 51), s. 53; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005, s. 104–105.
- 54 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (jak przyp. 49); M. Arszyński, *Opisy rysunków*, w: ibidem, s. 240; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 28.
- 55 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (jak przyp. 29), s. 9–12, 18, 21–23.
- 56 Ibidem, s. 43; Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420: „Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau...” (jak przyp. 34), Section 45.
- 57 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 42.
- 58 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 45), s. 711.
- 59 Z. Guldón, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 65–66 i 73.
- 60 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 31 i 39.
- 61 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 45), s. 711.
- 62 B. Piechowski, *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924, s. 16; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 27 i 32; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006 (2007), s. 45, przyp. 21.
- 63 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 34.
- 64 Ibidem, s. 27, 33 i 44.
- 65 T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanoniczej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1998, s. 295, tab. 1.
- 66 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (jak przyp. 29), s. 10–16.
- 67 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (jak przyp. 19), s. 264.
- 68 K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy* (jak przyp. 20), s. 142.
- 69 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 45), s. 652.
- 70 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 50, przyp. 270 i s. 102.
- 71 F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806* (jak przyp. 11), s. 113; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 33–34.
- 72 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 79.
- 73 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (jak przyp. 29), s. 23–24.
- 74 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 33–34.
- 75 Ibidem, s. 33; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egodokumenty* (jak przyp. 62), s. 59; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 72), s. 79.

- 76 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska* (jak przyp. 21), s. 332; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 34.
- 77 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (jak przyp. 19), s. 264; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (jak przyp. 21), s. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (jak przyp. 23), s. 50.
- 78 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 33–34.
- 79 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 35), s. 84 i 86.
- 80 R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, w: *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, pod red. A. Radziwińskiego, Włocławek 2008, s. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku* (Źródła i Monografie, t. 374), Lublin 2011, s. 49 i przyp. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (jak przyp. 51), s. 114–117.
- 81 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 90–92; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 20; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (jak przyp. 6), s. 33–35.
- 82 Idem, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 24 i 35.
- 83 Ibidem, s. 35; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 314; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (jak przyp. 51), s. 114–116.
- 84 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 38–39; W. Siwiak, *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015, s. 222.
- 85 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (jak przyp. 6), s. 93; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 4), s. 39; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach* (jak przyp. 53), s. 104–105.
- 86 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 45), s. 763.
- 87 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 62), s. 28; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 80.
- 88 S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 57–58; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (jak przyp. 87), s. 83.
- 89 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 35), s. 84; S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 88), s. 61.
- 90 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1, Leipzig 1909, s. 335.
- 91 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 35), s. 84.
- 92 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 62), s. 22.
- 93 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 45), s. 711; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku* (jak przyp. 41), s. 70.
- 94 *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks* (jak przyp. 24), s. 22; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundherrschaft, des Pächters, des specificirten Areals, der Häuser, der Einwohnerzahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Speditions-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath Hoffmann*, Bromberg 1860, s. 2.
- 95 S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 88), s. 51 i 63.
- 96 *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht*, Bromberg 1833, s. 4.
- 97 A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, s. 65.
- 98 A. Jankowski, *Synagoga w Fordonie*, w: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, zbiór studiów pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011, s. 121”.
- 99 T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (jak przyp. 29), s. 34–56.
- 100 P.B. Gąsiorowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze fordońskie*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 212–217; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. B III 755: „Plan von Bromberg und Umgegend zwischen der Weichsel und Netze, sowie den Königl. Oberförstereien Wteln u. Glinke. Aufgenommen i. J. 1854/55 durch von Schulz Prem. Lieutenant im 21.ten Inf. Reg.”.
- 101 S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 88), s. 66.
- 102 *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (jak przyp. 94), s. XXXV.
- 103 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (jak przyp. 62), s. 22.
- 104 P.B. Gąsiorowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze fordońskie* (jak przyp. 100), s. 217.
- 105 *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871*, bearb. und zusam. Königlich-Statistischen Bureau, Bd. 2, H. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, s. 166; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: *Provinz Posen*, bearb. vom Königlich-Statistischen Bureau, Berlin 1888, s. 197.
- 106 *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (jak przyp. 105), s. 196.
- 107 S. Turowski, współpraca Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (jak przyp. 88), s. 60 i 67–68.
- 108 Ibidem, s. 56.
- 109 E. Okoń, *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania „Kronika Bydgoska”*, t. 14, 1992 (1993), s. 55–65.
- 110 A. Perlińska, *Fordon w latach 1939–1945*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 127–133.
- 111 A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 185–187.

FORDON

THE HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

The town of Fordon, currently the north-east district of Bydgoszcz, is situated in the southern part of the Valley of the Lower Vistula River also referred to as the Fordon Valley. From the north-west the edge of the valley constitutes the Świecie Upland with slopes of up to 60 metres. The medieval town is situated on the left bank of the Vistula River, below the mouth of the Brda River on the terrace located 10–15 metres above the level of the Vistula River. It consists of fertile alluvial soils with local sandy tussocks and swamps¹.

Despite the fact that the origins of Fordon are connected with the Middle Ages, the settlement in this area has a much longer history. In adjacent Pałcz a Late Paleolithic settlement connected with the culture of reindeer hunters (9000 B.C.) was discovered. The oldest traces of settlement near the town come from the end of the Middle Stone Age and the beginning of the Late Stone Age – the Mesolithic period (6000–4500 B.C.) and the Neolithic (4500–1800 B.C.). In the Bronze Age and the Early Iron Age the settlement of the population of the Lusatian Culture (1300–400 B.C.) took place in the area². The Vistula Valley constituted the most important communication track, and during the Roman period (the beginning of the 1st century A.D. – 5/6th century A.D.) along the Vistula up to the Baltic Sea the branch of the Amber Road used to run. The tradition of this trade route survived the period of the human migrations and was reborn in the time of tribal communities along with the influx of Slavs in the 6th century A.D. Archeologists discovered a gord from the 7th century / the beginning of the 8th century situated north of the town of Strzelce Dolne and traces of settlement in Pałcz³.

In the last quarter of the 10th century the territory of future Fordon along with Pomerelia were conquered by Duke Mieszko, and incorporated into the Piast monarchy. In the years 1034–1038 the Pomeranian tribes abandoned the Piast rule and it was not until the years 1109–1119 that Duke Bolesław III the Wrymouth conquered the above-mentioned territories. In 1113 he conquered the gord of Wyszogród at the Vistula River belonging to the Pomeranian Duchy along with the adjacent lands. The gord was situated about 1.5 kilometres south-west of the future town and played an important role in the control of the Vistula route and communication roads from Greater

Poland through Kuyavia to Pomerelia and Chełmno Land, which converged in this place⁴. In the light of archeological research the gord was set up in the mid-11th century and by the 1330s it had been destroyed, rebuilt and developed several times. Originally, it was surrounded by the rampart of land. From the mid-12th century to the mid-13th century it was reinforced with a double ring of ramparts. From the 13th century to 1330 its significance decreased; it functioned only as a relatively small cone-shaped gord⁵.

The territory of Wyszogród situated on the border of Greater Poland, Kuyavia and Pomerania in the 12th and 13th centuries changed their territorial rulers several times – it was part of Greater Poland, Masovia, Kuyavia or Pomerelia. In the system of the ducal administration of the time gords where castellans resided played an important role. In 1238 the gord of Wyszogród constituted a castellan's fortification; the sources mention in 1238 the first castellan of Wyszogród whose name was Arnold. In 1238 there was also a settlement near the fortification, a marketplace, a customs chamber at the crossing through the Vistula River and a parish church. In the 13th century the Duchies of Greater Poland, Masovia, Kuyavia and Pomerelia competed to take over the Wyszogród castellany. In 1288 the Duke of Gdańsk Mściwoj II passed down the castellany to the Duke of Greater Poland Przemysław II, who incorporated it to the Kingdom of Poland renewed in 1295. After his death in 1296, the Duke Vladislaus the Elbow-High, as the ruler of Pomerelia, incorporated the Wyszogród castellany into Kuyavia⁶. In 1327 Vladislaus the Elbow-High, as the King of Poland, took over the rule of Western Kuyavia including Inowrocław, Bydgoszcz and Wyszogród. After incorporating Pomerelia into the Monastic State of the Teutonic Order in Prussia in 1309, the territories of Kuyavia and Greater Poland became the area of fierce struggle between the Teutonic Order and the Kingdom of Poland, the climax of which was the war of 1327–1332. During the war Wyszogród ceased to exist. During one of the attacks, on 12 May 1330, the army of the Teutonic Order conquered and burnt down the gord having murdered its defenders. The conflict terminated after the peace treaty of Kalisz had been signed in 1343⁷. After the destruction, the gord was never rebuilt. The Wyszogród castellany was done away with- it was incorporated into the Bydgoszcz castellany.

What remained was the parish church with the village of Wyszogród; yet, the village disappeared by the end of 15th century. The wooden church of St. Mary Magdalene fell into ruins only to disappear totally from the sacral topography of the area in the second half of the 18th century⁸.

After the short Teutonic occupation of the territories in the years 1332–1337, the Wyszogród castellany returned under the rule of king Casimir the Great (1333–1370) even before the enforcement of the decisions of the treaty of Kalisz. After the King's death in 1370, the northern part of Kuyavia was ruled by the Duke of Słupsk Casimir IV in the years 1370–1377; in 1378 the Duke of Silesia Vladislaus of Opole received the territory from king Louis of Hungary (1370–1382) in fief. In 1390 he passed the territories down to his son-in-law Wigunt Alexander, Duke of Lithuania, after whose death in 1392 the lands were taken over by his half-brother Vladislaus Jagiełło – the King of Poland⁹.

The convenient location of Wyszogród on the border of Kuyavia and Pomerelia, next to the crossing through the Vistula River to Chełmno Land caused that Vladislaus of Opole on 21 October 1382 issued a permission to found a town there according to the Chełmno Law. The newly established town was to have the same name as the former gord – Vyssegrod (Wyszogród) or Hoghemburg¹⁰. Probably, the foundation of the town was not successful since the town bearing one of the above mentioned names does not appear in the sources¹¹. It was not until 4 July 1424 that king Vladislaus Jagiełło issued the municipal charter for the town which in the document was referred to as Fordan¹². The name of the town Fordan (Fordon) comes from the fact that it was there that customs was paid by ships flowing along the Vistula River. Probably, the new foundation charter was an act which only confirmed and changed the privileges granted for the municipal centre founded by Duke Vladislaus of Opole. The oldest source record about Fordon comes from 1409. There has also survived a record about a burgher of Fordon from 1418, which is the evidence of the town's existence prior to its royal foundation¹³. Political and economic factors influenced the decisions of king Vladislaus Jagiełło to issue a new foundation charter¹⁴. Supposedly, shortly after the foundation in 1382 the town was relocated to a new site – on the Vistula plain situated about 1.5 kilometres north-east of the former Wyszogród.

The original charter of the newly established town was modeled on the city law of Toruń – the city belonging to the Monastic State of the Teutonic Order. The lands granted to the town comprised villages of Łoskoń, Pałcz, Miedzyń and Wyszogród along with five islands on the Vistula River. The Duke granted the town also the staple right, the privilege of collecting customs on the Vistula River and exempted burghers from paying rents for the period of 10 years¹⁵.

With the privilege of 1424 the king granted the town Magdeburg privileges, which defined the political system and the organization of the municipal authorities modeled,

this time, on the city of Bydgoszcz. The owner of the town and the head of the town authorities was the monarch. The judicial and administrative powers belonged to the Vogt appointed by the territorial ruler. The Vogt owned one-third of the revenue from minor fines, whilst the remaining part was the property of the town. The proceeds from major fines were to be equally divided among the King, the Vogt and the town. The lands granted to the town with the privilege comprised the villages of Łoskoń, Pałcz, Wyszogród and Czersko along with five islands on the Vistula River. The King ordained two hides of the town's land, one island on the Vistula river and revenues from eight slaughter houses to provide resources for the maintenance of the Vogt. On the territory of the patrimonium burghers could use meadows and cut trees in forests for their own private use. Like in the earlier privilege, the town received the staple right, the right to collect customs on the Vistula River, the permission to construct mills on the Brda River and free fishing in the Vistula River within strictly defined borders. Moreover, the sovereign obliged Fordon's burghers to pay the rent of 40 grzywnas in Prussian coins each year on the Day of St. Martin (11 November)¹⁶.

There are no records concerning the political system and the organization of the authorities of the medieval Fordon. One may only suppose that they did not differ from the models used in other towns founded according to the Magdeburg Law. Probably, in the Middle Ages and in the Early Modern period Fordon's political system was characterized by the economic and legal supremacy of the Vogts. In Fordon the office of Vogt was never purchased by the commune; the office of Vogt survived until the times of the partition of Poland. The Vogt was not only a plenipotentiary of the owner (king) and representative of burghers in external relations, but also executed the police and judicial power. It was the Vogt's responsibility to head the court. In the early Modern period it was the Landvogt who headed Fordon's court of justice (called the Landvogt court) consisting of six members. The Landvogt was the person appointed by the Vogt to exercise legal actions on his behalf. The jurisdiction of the Landvogt court included the town and adjacent villages. The most important body of the town authorities was the town council, the responsibilities of which included the administration of the commune's wealth and the provision of law and order in the town. Burghers had the right to elect the mayor of the town, town councillors and members of the judicial bench. Still, their suggestions required the approval of the representative of the territorial ruler – the Vogt. In the 17th – 18th centuries the town council of Fordon consisted of five town councillors and the mayor, who was usually elected from among twelve candidates. Only burghers of Christian denomination owning the city rights were eligible to participate in elections both as candidates and as voters. The third body of the local authority was the assembly of all the citizens, who had the right to scrutinize the finances of the town and

to co-decide about the most important issues concerning the town. Fordon was a small town with not very well developed local authorities. In the Early Modern period the town authorities consisted of two or three elected treasurers of the town [Polish: *szafarz*] who administered the finances of the town. The town officials included notaries working for the town council and the judicial bench along with the court's *bedel*¹⁷. Fordon remained part of the county of Bydgoszcz in the province of Inowrocław until the first partition of Poland in 1772.

Located on the northern end of Kuyavia, it was a frontier town, which must have affected adversely its functioning and development. Fordon was situated in the vicinity of the border between the Kingdom of Poland and the Monastic State of the Teutonic Order in Prussia. Fordon lost the status of the frontier town when Pomerelia and Chełmno Land were incorporated into the Kingdom of Poland as a result of the Thirteen Years' War (1454–1466).

From the foundation period in Fordon there operated the customs chamber of local range. Its importance increased greatly when king Sigismund III Vasa transferred the point of collecting customs on the Vistula River from Biała Góra on the Nogat to Fordon (1594). The customs chamber located here constituted from now on an essential element of the whole customs system of the Poland of the time¹⁸.

After 1466 there followed the time of peace and successful development of Kuyavia lasting over one and a half century. It was interrupted by the wars with Sweden in the 17th century. The economic development of Fordon is also part of this general trend. The indirect evidence of this is the increase in the taxation charges of the town from 12 zlotys in 1514 to over 19 zlotys in 1583¹⁹. The war of 1655–1660 generated tragic consequences for the town. The army of the Swedish king Charles X Gustav burnt down the town on 20 April 1656; the town's inhabitants were robbed and the parish church, the town hall and the local brewery were destroyed²⁰. The Treaty of Oliva concluded in 1660 terminated the war, but the consequences of the war stopped the development of Fordon. Buildings in the town were destroyed and the number of Fordon's inhabitants decreased. The evidence of the economic decline of the town is the fact that the annual rent paid by Fordon's burghers went down by over two-thirds and in 1661 amounted to 6 zlotys only²¹. The Great Northern War (1700–1721) and three natural disasters (three fires and the great flood of 1713) turned out to be even more destructive for the town. From 1702 Fordon was forced to pay the contributions for the Saxon, Swedish and Polish soldiers who perpetrated robberies and rapes in Fordon. The contributions paid for the Saxon army were particularly high. As a result, the town was ruined and poor. During the Seven Years' War (1756–1763) Fordon was forced to provide accommodation and food to the Russian troops marching to Brandenburg²². After the disastrous destructions from the times of the Northern War the town is reconstructed,

which is part of the general trend of the improvement of the economic situation of towns in the Poland under the reign of king August III of Saxony (1733–1763). Fordon seems to return relatively quickly to the condition in which it was prior to the war, which is reflected in the taxation charges of burghers paying the annual rent of 30 zlotys in the years 1744–1766²³.

Landed estates granted to the town in the foundation charter of 1424 were modified significantly until the Early Modern period. The villages of Wyszogród and Łoskoń disappeared²⁴, while the villages of Pałcz and Czersko from the 16th century became the property of the noblemen²⁵. The town lost half of the villages granted by the foundation charter; the remaining villages became abandoned; only lands belonging to them were left. In 1661 territories belonging to the town from the west lay on the border with the royal village of Bartodzieje, from the north with the noblemen's villages of Miedzyń and Pałcz, while from the south and east they bordered with the Vistula River²⁶. The town's patrimonium embraced also four islands on the Vistula: Kępa Miejska, Kępa Fordońska, Kępa Ostromecka and Łacha, which in the mid-18th century were captured by the owner of Ostromecko Paweł Michał Mostowski²⁷. The islands, after the adjustment of the river in the second half of the 19th century, disappeared. Moreover, as early as in the foundation privilege granted by king Vladislaus Jagiełło separate funds were allocated to maintain the Voigt of Fordon and his estates. The territory of the town's patrimonium marked by the survey of 1661 contained landed estates belonging to the Voigt's family – particularly the lands situated between the town, the village of Bartodzieje and the mouth of the Brda River – and one of the islands on the Vistula River in the meandre of the river which in the Early Modern period was referred to as Kępa Zamkowa (in the years 1920–1954 the area of the so called Zawisze being part of the city of Bydgoszcz). Probably the first Voigt of Fordon became the starost of Bydgoszcz Janusz Brzozogłowy²⁸; the starost of Bydgoszcz held the position of the Voigt of Fordon simulatenously²⁹. In 1441 king Vladislaus of Varna pledged Fordon along with the starosty of Bydgoszcz to Mikołaj Szarlejski, after whose death the royal estates remained in the hands of the Kościelecki family in the years 1457–1600. Supposedly, at that time the original remuneration of the Voigt of Fordon was combined with the salary of the Bydgoszcz lordship. From the 16th century to 1710 the Bydgoszcz lordship constituted the remuneration of the starost of Bydgoszcz, later lease-holders of the lordship were high officials of the Poland or people closely connected with the royal court³⁰.

The economic development of the territory was stimulated by representatives of the territorial ruler such as starosts or Voigts of Bydgoszcz. Thus, despite the fact that the area was connected with the town, its development took place independently of it. Probably the convenient topographic situation of the lordship at the mouth of the

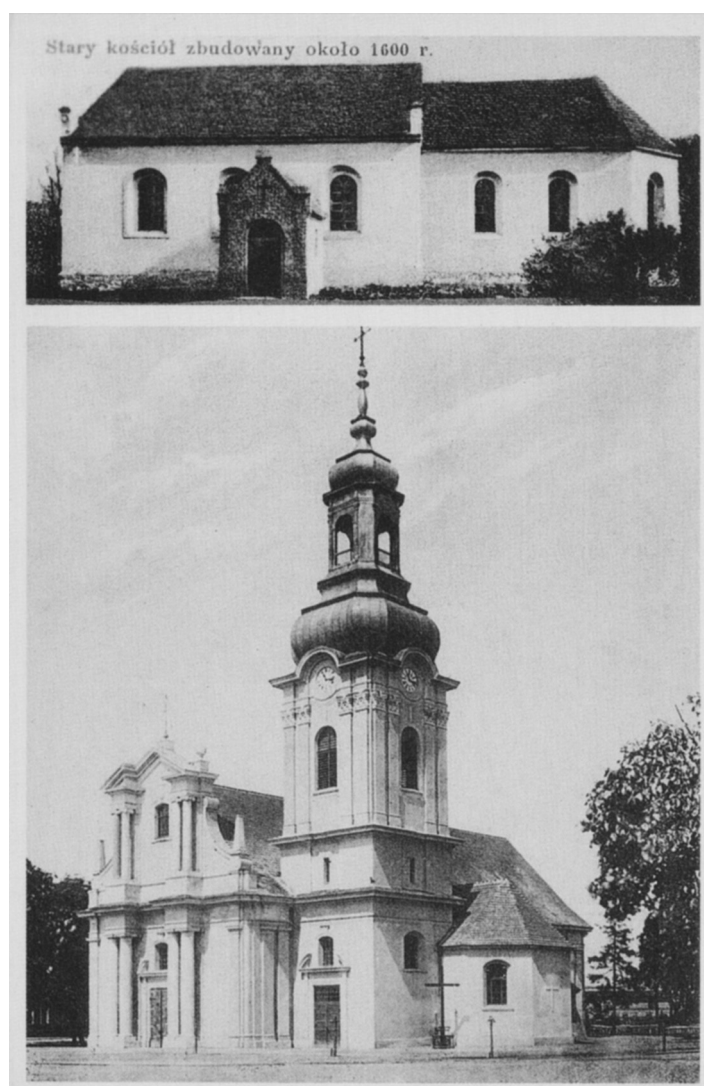
Brda River to the Vistula River caused that the starost of Bydgoszcz Maciej Smogulecki founded here in 1603 a village of Fordonek (Mały Fordonek, Deutsch Fordon; at present the area at the mouth of the Brda River, from 1920 part of a district of Bydgoszcz)³¹. In the vicinity of this village situated over 4 kilometres west of the town at the very mouth of the Brda River, on the left river bank, since at least the 17th century there had been an inn – Ujście – along with lands belonging to it³². Further, west of the village of Fordonek, in the meandre of the Brda River, since 1717 there had existed a grange of Siernieczek³³; on the maps of the vicinities of the town from the years 1781/1783–1802 there appeared also: a sheep farm, a brickyard, an inn and a transit across the river (since 1920 Siernieczek has constituted a district of Bydgoszcz)³⁴. Extensive areas belonging to the lordship also stretched above the town along the lower course of the Vistula River, on the wetlands near the river. North of the village of Pałcz there stretched the lands of the village of Łoskoń belonging to the town, and a grange of Wójtostwo bordering with the village of Strzelce Dolne. In the 18th century between the town and Pałcz, a settlement of Niecponie was established on the lands excluded from the municipal jurisdiction. It was here, about 2 kilometres north-east of the town, that a big complex of warehouses was erected before 1772 on the bank of the Vistula. Presumably it was set up to meet the needs of the Russian army during the Seven Years' War (1756–1763); next to the complex a manor with a grange and a village were established³⁵.

The Fordon of the Middle Ages took up the area the size of which was probably typical of small towns – 6.5 hectares. The characteristic feature of towns founded on the Magdeburg Law was their regular layout. The spatial organization of small towns was very limited. In Fordon it included a rectangular market place and blocks of buildings situated next to the market, which constituted the foundations of the town. The western part of the town preserved the regular orthogonal layout, and in the area of the present “Kozi Rynek” [Sheep's Market] or “Targowisko” there seems to have been a market square³⁶; still, on the basis of cartographic materials from the turn of the 18th – 19th centuries³⁷ and the analysis of the spatial layout of the town one may conclude that the original market square from the very beginning was situated where the present market square is located. The fragmentary archeological examinations also prove this assumption³⁸. The location of the parish church on the market square resulted from it being erected later, after the town had been designed. Still, in the original foundation period it was the church of St. Mary Magdalene in Wyszogród along with the adjacent cemetery that played the role of a parish church³⁹. Supposedly, the market place founded by the charter measured about 70 x 110 metres, and from each of its corners there ran generally two perpendicular streets. In the later period on the market square a town hall was erected, the first source records of

which come from the 17th century. One may presume that the town space was originally divided into 40–50 plots. As a result of this division and the enlargement of the territory of the town in the Early Modern period the number of plots increased. The oldest information about the number of plots come from as late as the 18th century. In 1717 there were recorded 96 plots, including 84 which were non-built up⁴⁰. A century later, in 1812 – there were 143 plots, twenty-two of which were non-built up⁴¹. Owing to numerous fires and war destructions, the number of houses decreased, e.g. during the fire of Fordon in 1649 at least 64 houses were burnt⁴². Seven years later, after the city was burnt by The Swedish, Fordon ceased to exist, only 4 houses survived⁴³. However, almost after the damage the city was being rebuilt, but it stopped during Great Northern War. In the description of the town of 1712 there were recorded only 11 houses; five years later, in 1717 – only 12 houses⁴⁴. Later the reconstruction of the town commenced and in 1774 there were 92 houses⁴⁵, and 129 chimneys were recorded in 1789⁴⁶. However, it must be kept in mind that the number of chimneys does not overlap with the number of houses in the town as in 1812 there were 237 chimneys and 121 houses in Fordon⁴⁷.

In the Early Modern period the main square of the town was the Market. It was here that the most important route from Pomerelia and Świecie to the crossing on the Vistula to Chełmno Land ran (at present Wyzwolenia Street, in the past referred to as Świecka Street). It coincided at the river crossing located in the west of the town with another significant route from Greater Poland, Kuyavia and Bydgoszcz. Thus, the most important streets of the town became Bydgoska Street and former Świecka Street. On the Market Square there was the town hall burnt down in 1656, later reconstructed⁴⁸, visible on the panorama of the town by Georg F. Steiner from the years 1738–1744. The building of the town hall had a small tower, probably with a clock, which must have constituted a significant architectural element in the panorama of the town⁴⁹. Next to it there were merchants' stalls, but the major part of local trade took place on the bank of the Vistula River below the town⁵⁰. In about 1600 a brick parish church under the name of St. Nicholas the Bishop was erected. It was burnt down along with the whole town by the Swedish army in 1656; it was reconstructed by the end of the 17th century⁵¹. It was a small Gothic-Renaissance church with only one aisle. It dominated the architecture of the town as against very modest houses of burghers, which is reflected perfectly in the above mentioned 18th century drawing by Georg F. Steiner⁵². The church was surrounded by a municipal cemetery, a house of a parish priest, a parish school, a local hospital – a shelter for the poor, and squares and gardens belonging to the church⁵³.

A significant element in the 17th and 18th panorama of Fordon was a royal customs chamber situated on the Vistula River below the town. It was burnt down during

1. Fordon. Parish church of St. Nicholas before and after rebuilding, around 1935. the top – the view from the south before the reconstruction; the bottom – the view from the southeast after the reconstruction by Stefan Cybichowski in the years 1926–1930 (postcard, published by L. Ziółkowski, Fordon, after: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, no. 12)

the war of 1655–1660, and reconstructed in 1670. On the above mentioned panorama of the town by Georg F. Steiner its one-storey brick building with an upright window in the roof visibly dominates among the rest of the town's buildings⁵⁴. This demonstrates how modest the housing of Fordon was at that time. Below the town there was a port on the Vistula River, and next to the river crossing there was an inn.

Jews started to settle down in Fordon in the 16th century. Originally, they had their houses in various parts of the town. The first synagogue, burnt down in 1656, was probably situated on the Market. After one of the fires, on 12 May 1649 King John II Casimir issued a decree restricting the Jewish settlement in Fordon. The decree limited the number of Jewish houses to 14; moreover, it read that they all should be located in the same street – the road from the Bydgoszcz route to Miedzyń (in the 18th century sources identified as Żydowska Street; probably at present Górska

Street – former Podgórska Street). It originated the creation of a separate Jewish district with the Jewish Square [Plac Żydowski]. On the site of the present synagogue built in the 19th century there were previously two houses of prayer⁵⁵. A quick influx of the Jewish population entailed the spatial development of Fordon westwards and the formation of the characteristic overhang in the plan of the town including small buildings.

The local Jewish population also had their own cemetery set up probably in the second half of the 17th century, marked on the map of the town from the years 1781/1783–1787. The Fordon cemetery was situated on the outskirts, on the uninhabited area, north-west of the town, on the road to Miedzyń (former Piastowa Street; now non-existent)⁵⁶.

Until the 18th century almost all houses and sheds in Fordon were made of wood, partly following the frame construction⁵⁷. The census of 1774 indicated that only 15

houses had roofs covered with tiles; the remaining houses had their roofs covered with shingles and thatch⁵⁸. The panorama of the town made by Georg F. Steiner and the maps of the vicinities of Fordon of 1781/1783–1802 reflect the partly rural character of the town. The dense housing dominated in the Jewish district and probably in the Market, but generally houses were scattered and in the eastern and northern part of the town gardens and orchards prevailed.

It is extremely difficult to determine the number of inhabitants of medieval Fordon. The only hint that allows us to estimate it is the number of houses. Based on the analysis of the spatial distribution of the town and taking 4–5 people per one house as a residence factor, it can be assumed that in the second half of the 15th c. there lived about 200 people in Fordon. The population did not change in the following century: on the basis of indirect data from the tax register it is estimated that in 1583 the town had about 200 inhabitants. The end of the 16th and the beginning of the 17th c. saw the economic development of Fordon, which resulted in population growth. Nevertheless, due to disease epidemics in the 17th c., such as the plague of 1623, and the devastation caused by the Swedish invasion in 1655–1660, the population declined catastrophically. In 1663 only nine houses were inhabited, while the whole town counted about 70 residents. In subsequent years, the demographic condition of the town was gradually improving. Over the years 1673–1674 the tax reliefs were conferred to, respectively, 284 and 271 residents. Based on this, it is estimated that at that time Fordon could count about 470 inhabitants⁵⁹. Similarly tragic consequences for the population of the town were brought by another turmoil of war – the Northern War. Descriptions of the town from the years 1712–1717 indicate that it was mostly depopulated; only 11 or 12 houses were inhabited, which allows us to presume that there were only about 100 people in the town⁶⁰. In later decades, the demographic potential of the town was gradually rebuilt, and in 1774 Fordon had the population of 861 inhabitants⁶¹.

Fordon residents were mostly Catholics, and as the denomination often coincided with the ethnicity, it can be inferred that Fordon was inhabited predominantly by Poles. Aldermen's and mayors' books dating back to the 17 and 18th c. were kept in Polish⁶². Citizens, the privileged group, enjoying the full municipal rights, had also the right to brew beer. In 1722 there lived in Fordon 29 such residents entitled to beer brewing; in 1728 the number was 37, while in 1746–19⁶³. In the early modern period the Protestants were not numerous in Fordon. Generally, they inhabited the country and town's land estates, where Olęder and Mennonite settlements developed⁶⁴. The larger influx of Protestants to the town, mainly Lutherans, took place after the first partition of Poland (1772) and the incorporation of Fordon into Prussia. In 1781 Protestant residents constituted 21% of all population of Fordon⁶⁵. Fordon's specificity in the

early modern period was the presence of a large Jewish community. The Jews came to the town as early as in the 16th c., probably due to the ban on settlement in the nearby town of Bydgoszcz, issued in 1555. By the virtue of the privilege granted by king Vladislaus IV Vasa in February 1633, the Jews of Fordon were put on an equal footing with other Jews living in Poland; e.g. they were entitled to own houses and lands and be subject only to the jurisdiction of the king. Despite some further restrictions on the settlement of Jews in Fordon, in 1674 they constituted more than 20% of all inhabitants of the town. At that time it was the largest Jewish community of all Kuyavian towns. Although not without periodic fluctuations in the following decades, the number of Jews in the town was steadily growing. In 1765 the Jewish community in Fordon counted 398 people, which was the second largest result in Kuyavia: only Inowrocław's community was more numerous. In 1774 there were already 528 Jews in Fordon, who represented 61% of all town's population⁶⁶. In the second half of the 17th and 18th c., as a result of the presence of the large Jewish community in Fordon, there took shape a clear sociotopographical differentiation. A separate Jewish district was in the western part of the town; there was also a wooden synagogue.

Craft did not play a dominant role in the economy of Fordon. Unfortunately, we do not have at our disposal any data illustrating the state of the local craft in the Middle Ages; also information about craft in later decades are random. The census of 1583 enumerates four craftsmen without stating precisely their specialty, and three fishermen⁶⁷. In 1658, two years after Fordon had been burned down by the Swedish troops, there were no craftsmen in the town⁶⁸. At the turn of 1772–1773 there were 19 craftsmen of 4 professions in the town: twelve shoemakers, four potters (stove fitters), two furriers and one carpenter⁶⁹. They represented the crafts typical for small-town production, mainly the clothing and ceramic branches, associated with meeting the needs of townspeople and local rural population. In the early modern period it was the shoemaking that was the most developed craft in Fordon. Local shoemakers had even their own guild, whose statute was confirmed on 9 January 1745 by king Augustus III of Poland⁷⁰. In accordance with their resolution of 1749, people of different nationalities and religion could belong to the guild; however, Protestants who joined the guild were obliged to participate in Catholic services⁷¹. Concerned about the local market and supplies, in 1639 Fordon's shoemakers concluded an agreement with the guild of shoemakers from the nearby town of Koronowo, according to which shoemakers from both towns were allowed to come freely to fairs to both towns sell their products and buy raw materials they required⁷². Early modern sources indicate that there were also craftsmen of other specialties in the town – e.g. among local Jews there were a glazier, tailor and barber⁷³. Due to the riverside town location, inhabitants practiced fishing.

Also beer brewing was quite developed. Beer produced in Fordon was destined for the needs of residents. Besides, just as in other towns and cities, from at least 17th c. the inhabitants produced vodka⁷⁴.

In the Middle Ages and early modern period, Fordon, situated away from the main communication and trade routes, did not participate in either long-distance or regional trade. The role of the town was limited to the retail trade in food products and local craft products in the vicinity. The local trade associations linked the town with nearby Bydgoszcz and, to some extent, with Koronowo. Only sporadically did the town establish contact with more distant cities: Solec Kujawski, Toruń, Nieszawa or Gdańsk⁷⁵. The retail trade was concentrated in shops and stalls on the Market. The weekly fairs were probably the basic form of trade contacts with the local rural population. Merchants and craftsmen from other towns flocked to Fordon only three times a year to participate in the fairs on 8 May (St. Stanislaus Bishop and Martyr's feast day), 22 July (St. Mary Magdalene's feast day) and Pentecost⁷⁶.

Of dominant significance for the economy of Fordon in the Middle Ages and early modern period was agriculture. Both in 1583 and almost two centuries later, in 1765, there were 24 townspeople owning farms⁷⁷. It is assumed, however, that almost every resident of Fordon to some extent dealt with the agriculture. Their fields were scattered throughout the whole area of the town's land estates. They grew mainly grain on the fields and vegetables in home or suburban gardens; they also engaged in a fruit-growing and animal husbandry⁷⁸. In the area of urban patrimony there were established pastures, where townspeople could graze horses, cattle and pigs. In the 18th c. on the urban land estates to the west of Fordon the grange Jasinięc (or Jasienięc) was founded⁷⁹.

From the foundation of Fordon, throughout the Middle Ages and early modernity, the town's parish remained within the Włocławek diocese: initially in the Włocławek archdeaconry, from the mid-16th c. – the Kruszwica archdeaconry. Between 1765 and 1816, together with the Fordon deanery, it belonged to the Pomeranian archdeaconry, and then again the Kruszwica archdeaconry until the moment of its inclusion in the Chełmno diocese in 1821⁸⁰. The local parish was founded even before the town was established. It was connected with the church of St. Mary Magdalene in Wyszogród. The Wyszogród parish was founded in the 12th c., and the first information on a local parson dates back to 1198⁸¹. After Wyszogród received its charter, until at least the 1430s Wyszogród's inhabitants shared their parish church building with Fordon's residents, as the same church in Wyszogród is referred to as Fordon's church⁸². The urban parish, whose existence was recorded in 1527, taken over the emoluments of the church in Wyszogród together with the whole parish area, and the church was henceforth subordinated to the Fordon church. Even before the mid-16th c. there was built an urban parish church, from

1566 dedicated to St. Nicholas. Initially, the parish church building was made of wood and only in 1600 it was made of brick. The patronage over the urban parish belonged to the king of Poland: it was by his doing that mainly canons of different Chapters were entrusted with the position of the parson. From 1765 the Fordon's parson was simultaneously a dean, in whose custody were six nearby parishes⁸³.

In the vicinity of the parish church and rectory buildings there was situated, just as in other towns in the early modernity, a hospital, or poorhouse. It was established probably in the mid-16th c. In 1582 eight patients stayed there, while in 1596, 1699 and 1712 – five patients. The hospital was located in a small wooden building that shared the fate of the town⁸⁴. Also a parish school situated near the church was functioning in the town. Its history is strictly connected with the history of the parish. Already the charters of 1382 and 1424 indicated its foundation. In accordance with these provisions, it was supposed to be built by the town, while the local parson and councillors were obliged to choose a person responsible for the school. The school building, probably wooden, existed before 1582. In the following years it was the place of residence of a teacher and, sometimes, one of the priests. Nevertheless, only a few students attended the school for the whole time it functioned⁸⁵.

As a result of the first partition of Poland, Fordon was incorporated into the Kingdom of Prussia. The representatives of the municipal authorities on 22 September 1772 in Malbork took an oath of fidelity to king Frederick II⁸⁶. The town was included in a new administrative unit, the so-called Netze District with a Deputation of War and Domain Chamber established in 1775 in Bydgoszcz, and in the Bydgoszcz county. After Napoleon's war against Prussia in 1806, under the Treaty of Tilsit in 1807, between 1807 and 1815 Fordon was included in the Duchy of Warsaw, and in accordance with the then administrative division it belonged to the Bydgoszcz county in the Bydgoszcz department. In 1815 according to the provisions of the Vienna Congress, the town was once again given to the Kingdom of Prussia. Included in the Bydgoszcz county in the district of Bydgoszcz (Regierungsbezirke Bromberg), belonging to the Grand Duchy of Posen (renamed in 1848 to the Province of Posen), in 1871 the town became a part of the German Empire. The Paris Peace Conference in 1919 decided that Fordon should belong to the reborn Polish state. The Polish administration officially took over the town on 20 January 1920⁸⁷.

Right after taking over Fordon, the Prussian authorities eliminated the old self-governmental system, transferring the administrative and judicial power into the hands of appointed state officials. In 1808 there was implemented a new municipal regulation which restored the institution of the town council elected by townspeople. The council elected the administrative authorities – the magistrate, composed of a mayor, treasurer and several officials (aldermen). However, the elections required a confirmation from the

state authorities. The urban self-government's powers did not cover the judiciary – it was the state that had the jurisdiction over courts. The new regulation of 1853 expanded the group of townspeople entitled to elect municipal authorities. The most important body of the self-government was the town council composed of 17 members, who appointed five members of the magistrate – the mayor, his deputy and three aldermen. In Fordon, a small town, the composition of the council and magistrate advisable by the regulation, was attained only at the beginning of the 20th c.⁸⁸

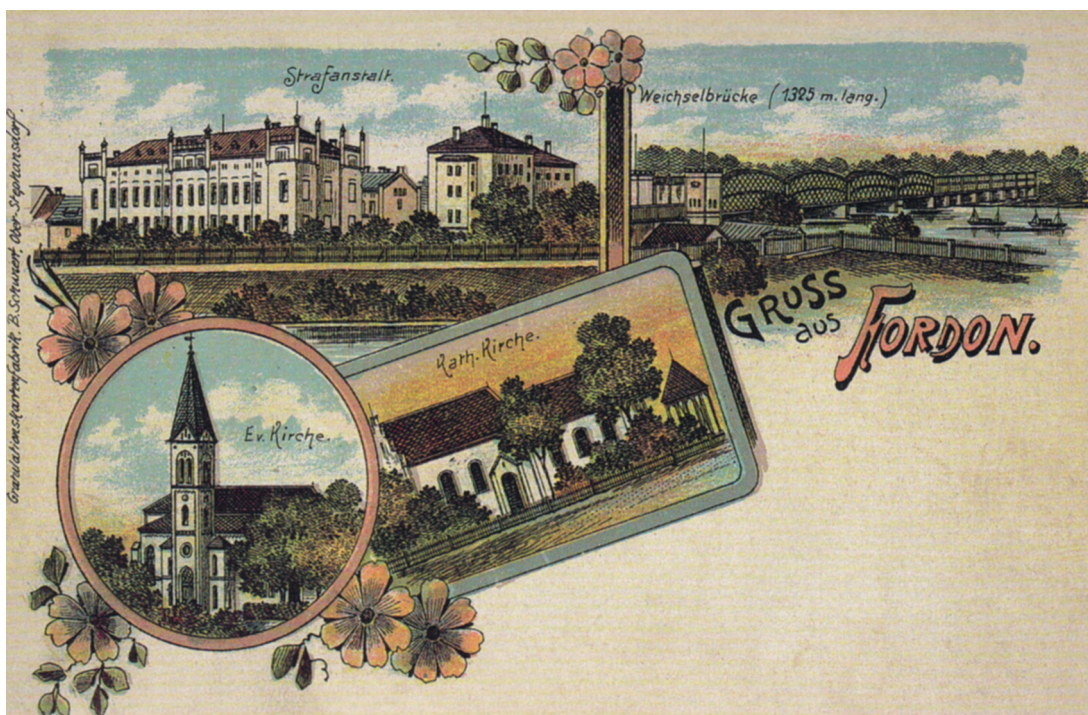
After 1772 the Polish customs house was replaced by the seat of the Prussian customs offices, namely the *Königliche Provinzial-Accise- und Zoll-Direction*, while the then building of the customs chamber at the Vistula river was significantly expanded in 1780–1783⁸⁹. In connection with the implementation of the Prussian customs offices, people from Prussia started to settle in the town, encouraged by the state authorities. Over the years 1775–1786 eighteen families of German colonists settled in the town⁹⁰, while another 36 soldiers were assigned to the small garrison protecting the local customs house⁹¹. The geopolitical changes that resulted from the third partition of Poland in 1795, and the provisions of the Congress of Vienna several years later caused that the customs house in Fordon lost its relevance and was liquidated. Its buildings were sold⁹². Nevertheless, its functioning at the turn of the 18 and 19th c. stimulated the demographic and architectural development to a large extent. While in 1774 the town had 92 houses and 861 residents, in 1812 it had 121 houses and up to 1,757 residents⁹³. With the elimination of the customs house on the Vistula river, there disappeared an important element of the landscape and spatial development of Fordon.

To the mid-19th c. little changes were introduced to the spatial layout of the town that had been formed in the early modern period. The buildings were concentrated in the area urbanized long before, and the number of residential buildings remained stable. Between 1818 and 1852 there could even be observed the decreasing trend. In 1818 two hundred and seventeen residential buildings were recorder, while in 1852 their number dropped to 205⁹⁴. Reasons must be sought in the fact that town buildings were still made of wood, susceptible to fire. As a result of fires in the town, e.g. in 1826 and 1840⁹⁵ these buildings were destroyed. Thus, in 1831 the number of residential buildings dropped to 195⁹⁶. Nonetheless, also new elements of the urban space emerged. First such element was associated with the foundation of Lutheran community in Fordon. In 1822 a small house of worship was built in the south-eastern part of the town. It was also used as a religious school⁹⁷. Construction of a new Jewish synagogue in the Jewish district was another such element. It was built in 1827–1828 in place of the former synagogue (at the intersection of today's *Przy Bóżnicy* and *Bydgoska* streets; not in use now)⁹⁸. The newly built synagogue was very impressive when compared to the

rest of the town's buildings – made of brick and in classicistic style, it constituted a distinct architectural dominant. Simultaneously, it demonstrated the economic possibilities of the Jewish community, which at that time accounted for over 70% of the population of Fordon. In the vicinity of the synagogue there were also other buildings associated with the functioning of the Jewish community, such as the steam room and school (closed down in 1921). From the mid-19th c. the number of members of the local Jewish community decreased; as a result, in 1932 this community was disbanded, and its remaining members joined the community in *Bydgoszcz*⁹⁹. Probably in the 1820s or 1830s the spatial changes included also the north-eastern outskirts of the town, where a new cemetery was founded near what is now *Cechowa* street. The eastern part of the cemetery was designed for Protestants, while Catholics used the western part. Their former location is illustrated on the map of town's vicinities of 1854–1855¹⁰⁰.

In the mid-19th c. brand new elements were introduced to the urban layout. In 1853 at the site of the former customs house there was established a prison¹⁰¹ for almost 400 inmates¹⁰². Initially it was men's prison, but in 1859 it was transformed into women's prison¹⁰³. The building of the former *Accise- und Zoll-Direction* was rebuilt for the needs of the prison; afterwards all prison facilities were constructed. Since then the main prison building became the dominant element in the southern part of the town and panorama of Fordon from the Vistula river. Additionally, a separate cemetery for the needs of the prison was established (non-existent today) near the Protestant cemetery¹⁰⁴. As it is illustrated on a partial town plan of 1861, in the vicinity there was a river crossing and an inn.

Fordon's space did not change much after 1871, even in view of the dynamic economic development in Germany. The town was kept aside the industrialisation. More significant changes in the urban layout and architecture could not have been stimulated by poor economic and demographic development. In the years 1871–1885 there were 188 houses in the town. In 1871 there were 1840 inhabitants in Fordon, while fourteen years later – 2007¹⁰⁵. In 1885 the administrative borders of Fordon covered an area of 603 hectares, out of which 210 hectares were intended for agriculture, 31 hectares – meadows, and 57 hectares – forests¹⁰⁶. It seems that the construction of a highway between *Bydgoszcz* and Fordon in 1859 (and from *Bydgoszcz* farther to *Gdańsk* through *Świecie*) influenced the functioning and spatial development of the town. It was the most important town road, at which the most flamboyant houses were built. Also the suburban buildings were constructed along the highway. Between 1886 and 1888, near the road leading to *Świecie*, there was built a quite impressive school building. In 1908–1919 another one, modernistic, was constructed next to it, fulfilling the cultural and educational needs¹⁰⁷. The choice of such a location for school buildings, however, probably

2. Fordon. Fragments of the town: the prison, bridge over the Vistula, Lutheran and Catholic churches, around 1900 (postcard, published by B. Schunert, Ober-Stephansdorf, after: *Bydgoszcz 1894–1904. Reprinty najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, no. 18)

3. Fordon. Fragments of the town: the hotel „Vogel”, bridge over the Vistula and Lutheran church, around 1898 (postcard, published by H. Krüger, Fordon, after: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, no. 2)

4. Fordon. The bridge over the Vistula – bridgehead on the town side, around 1900. (photograph, published by B. Abicht, after: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprints widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, no. 5)

5. Fordon. Bydgoska street – the general view to the east, around 1915 (postcard, published by C. Jung, Bromberg, after: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprints widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, no. 14)

took place in accordance with an old Polish tradition. In the south-eastern part of the town, in 1877–1879, a new Neo-Gothic Lutheran church dedicated to St. John was built (now it is a Catholic church of St. John the Apostle and Evangelist)¹⁰⁸. Next to it there was built a rectory for the pastor (1895). Thenceforth, all three denominations, which were dominant in Fordon, had already their own brick houses of prayer or temples, although it was the Catholic church that from this moment appeared the most modest. The prominent tower of the newly-constructed Evangelical temple established an altitudinal accent in the urban space.

On 1 November 1885 Fordon opened a railway connection to Bydgoszcz. However, due to the fact that the railway reaching the town was supposed to be extended to Chełmża (in the Chełmno Land) through the bridge over the Vistula river, the railway station was constructed in the remote western outskirts of the town. Only in 1891–1893 the rail-road bridge, designed by Georg Christoph Mehrtens, was built in place of the former river crossing. The bridge measuring 1325 metres was the longest one in Germany. It quickly became a significant element of the urban panorama and, somehow, a town's showcase¹⁰⁹. In addition, its construction forced the adjustment of the road network in the western part of the town and naturally stimulated the development of new buildings towards it.

At the turn of the 19 and 20th c., along the road to Bydgoszcz and railway station, there were established several largest industrial plants in Fordon, such as the cardboard and paper factory, impregnation factory, sawmill and, above all, the largest of the local production plants – Medzeg's brickyard. Placing them in the western part of the town was partially determined by the availability of local raw materials; however, with time, this resulted in the creation of the industrial district between Fordon and

Bydgoszcz, which in turn led to the incorporation of Fordon into Bydgoszcz.

When in January 1920 under the provisions of the Treaty of Versailles Fordon became a part of the Polish state, the political system in the town did not change significantly. From 1920 the town belonged to the Bydgoszcz county in the Poznań Voivodeship. After administrative changes, from 1 April 1938 the town and the whole county were included in the Pomeranian Voivodeship. The most serious change conducted in the urban space was the reconstruction of the church of St. Nicholas at the market square by the architect Stefan Cybichowski, which took place in 1926–1930. This magnificent Neo-Baroque church with the high tower topped with a helmet was since then dominant in the panorama of the town. The new temple was completely reoriented – its new facade was facing the Vistula river in the south, and the presbytery of the old temple became a chapel.

Due to the strategic significance of the bridge over the Vistula river, the town was bombarded on 2 September 1939 by the Luftwaffe. During the attack the bridge was blown up. The town was incorporated into the Third Reich as a part Bydgoszcz county of the Bydgoszcz region of the Reichsgau Danzig-Westpreußen. Between October and December 1939 the vicinity of Fordon became a place of mass executions of Polish people¹¹⁰.

The German occupation ended with the entrance of Soviet troops on 27 January 1945. This time the town did not suffer much, although the bridge over the Vistula river was once again blown up. The bridge was rebuilt in 1950–1956. After the war, Fordon belonged to Bydgoszcz county of the Pomeranian Voivodeship, which was renamed to Bydgoszcz Voivodeship in 1950. On 1 January 1973 the town was incorporated into Bydgoszcz. Upon incorporation, Fordon had an area of 836 hectares and 8700 residents¹¹¹.

NOTES

- 1 E. Maksymowicz-Piotrowska, *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, vol. 24, „Geografia”, vol. 7, 1970, p. 80; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 9.
- 2 J. Woźny, *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, vol. 16, 1994 (1995), pp. 131–133; idem, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 1), pp. 10–13.
- 3 G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, ed. by M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, pp. 52–57; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003, pp. 55–59.
- 4 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 19–20.
- 5 G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł*

archeologicznych (as n. 3), pp. 68–69; J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 1), p. 14.

- 6 B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, no. 32), Warszawa–Poznań 1989, pp. 128, 143, 175–185; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski”, vol. 7, 1996, pp. 89–90; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 20–23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, in: *Promotio historica. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, pp. 31–32.
- 7 R. Kabaciński, *Gród i podgródzie*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, ed. by M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, p. 91; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23.
- 8 Idem, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (as n. 6), pp. 31–38.

- 9 D. Karczewski, *Miejsce Kujaw w strukturze administracyjnej Polski (XII–XX wiek)*, in: *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, ed. by D. Karczewski, M. Krajewski and S. Roszak, Włocławek–Inowrocław 2001, pp. 23–24.
- 10 *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, ed. by B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, vol. 4), Kraków 1887, no. 45, pp. 335–337.
- 11 Z. Guldón, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska”, vol. 2, 1968, p. 32 and tab. 1, point 26; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, p. 39.
- 12 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, pp. 48–49 and 293; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 24.
- 13 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 91–92 and 94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 24–25.
- 14 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 95–99; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 24–25.
- 15 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 23.
- 16 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 92–94; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 24.
- 17 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 30–33.
- 18 Ibidem, pp. 27–28.
- 19 Ibidem, p. 27; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. 1: *Wielkopolska*, ed. by A. Pawiński (Źródła dziejowe, vol. 13), Warszawa 1883, p. 264.
- 20 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 28–29; A. Mietz, *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, in: *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, ed. by Z. Biegański and W. Jastrzębski, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, vol. 22, Bydgoszcz 2010, p. 224; K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy*, in: M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, p. 142.
- 21 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, ed. by Z. Guldón (Źródła do dziejów Bydgoszczy no. 2), Bydgoszcz 1966, p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, part 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, ed. by Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku, Wielkopolska i Kujawy), „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, vol. 81, Toruń 1996, p. 332.
- 22 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 29.
- 23 *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, ed. by R. and Z. Guldón, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, vol. 7, Bydgoszcz 1970, p. 85; *Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, ed. by R. Kabaciński (Źródła do dziejów Bydgoszczy no. 9), Warszawa–Poznań 1977, pp. 13 and 73; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie*, ed. by Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII [wieku], Wielkopolska i Kujawy), Bydgoszcz 2011, p. 50.
- 24 In 1580 it was an abandoned village; it was not until the beginning of the 19th century that another village with the same name was founded here, comp. Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 25; *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, p. 22.
- 25 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 51, fn. 273.
- 26 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, part 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska* (as n. 21), p. 332.
- 27 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 51 and fn. 272.
- 28 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 25; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), p. 98.
- 29 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, in: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, ed. by T. Kowski, Toruń 2011, pp. 13 and 17.
- 30 Z. Guldón, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach 1466–1772*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, ed. by M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, pp. 209–211; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), pp. 26–27; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 46, fn. 246.
- 31 K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa ołęderskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, vol. 1, 1996, p. 107; K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji holenderskiej*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, vol. 1, 1996, p. 109.
- 32 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 26; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 55 and fn. 293.
- 33 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 39.
- 34 Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420: „Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787“, Section 45; ibidem, entry no. III C, N 1020: „Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen“, Section 126.
- 35 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789, p. 91.
- 36 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 25.
- 37 Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020: „Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte...“ (as n. 34), Section 127.
- 38 J. Woźny, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych* (as n. 1), p. 15.
- 39 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 4), p. 35; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (as n. 6), pp. 32–35.
- 40 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 39.
- 41 *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, ed. by M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy no. 7), Warszawa–Poznań 1972, pp. 70–71.

- 42 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (as n. 29), p. 11.
- 43 K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy* (as n. 20), p. 142.
- 44 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), pp. 31 and 39.
- 45 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, vol. 2, Leipzig 1909, p. 711.
- 46 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 35), pp. 56 and 84.
- 47 *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku* (as n. 41), pp. 70–71.
- 48 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 34–35.
- 49 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 162, ill. 114.
- 50 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 41.
- 51 Ibidem, pp. 35–37; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.w. św. Mikołaja*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, vol. 1, 1996, p. 53; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidjakonaty: kruszewicki i włocławski*, Włocławek 2014, pp. 115–116.
- 52 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (as n. 49).
- 53 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 37–39; K. Bartowski, *Zabytki Fordonu* (as n. 51), p. 53; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005, pp. 104–105.
- 54 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (as n. 49); M. Arsyński, *Opisy rysunków*, in: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* (as n. 49), p. 240; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 28.
- 55 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (as n. 29), pp. 9–12, 18, 21–23.
- 56 Ibidem, p. 43; Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420: „Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau...” (as n. 34), Section 45.
- 57 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 42.
- 58 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 45), p. 711.
- 59 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, vol. 1, Bydgoszcz 1963, pp. 65–66 and 73.
- 60 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), pp. 31 and 39.
- 61 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 45), p. 711.
- 62 B. Piechowski, *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924, p. 16; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 27 and 32; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska”, vol. 28, 2006 (2007), p. 45, fn. 21.
- 63 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 34.
- 64 Ibidem, pp. 27, 33 and 44.
- 65 T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanoniczej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, vol. 19, 1998, p. 295, tab. 1.
- 66 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (as n. 29), pp. 10–16.
- 67 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (as n. 19), p. 264.
- 68 K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy* (as n. 20), p. 142.
- 69 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 45), p. 652.
- 70 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 50, fn. 270 and p. 102.
- 71 F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806* (as n. 11), p. 113; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 33–34.
- 72 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, in: *Dzieje Koronowa*, ed. by D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 79.
- 73 T. Kowski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (as n. 29), pp. 23–24.
- 74 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 33–34.
- 75 Ibidem, p. 33; A. Rosa, *Testamenty fordońskie jako egodokumenty* (as n. 62), p. 59; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 72), p. 79.
- 76 *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 21; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, part 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska* (as n. 21), p. 332; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 34.
- 77 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (as n. 19), p. 264; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765* (as n. 21), p. 44; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765*, *Województwo inowrocławskie* (as n. 23), p. 50.
- 78 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 33–34.
- 79 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 35), pp. 84 and 86.
- 80 R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, in: *Dzieje diecezji włocławskiej*, vol. 1: *Średniowiecze*, ed. by A. Radziwiński, Włocławek 2008, p. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku* (Źródła i Monografie, vol. 374), Lublin 2011, p. 49 and fn. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (as n. 51), pp. 114–117.
- 81 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), pp. 90–92; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 20; idem, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku* (as n. 6), pp. 33–35.
- 82 Idem, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 24 and 35.
- 83 Ibidem, p. 35; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, p. 314; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej* (as n. 51), pp. 114–116.
- 84 Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), pp. 38–39; W. Siwiak, *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015, p. 222.
- 85 J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu* (as n. 6), p. 93; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorny* (as n. 4), p. 39; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach* (as n. 53), pp. 104–105.
- 86 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 45), p. 763.
- 87 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 62), p. 28; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 80.
- 88 S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 57–58; Z. Biegański, *Fordon w okresie międzywojennym* (as n. 87), p. 83.
- 89 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 35), p. 84; S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 88), p. 61.

- 90 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, vol. 1, Leipzig 1909, p. 335.
- 91 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 35), p. 84.
- 92 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 62), p. 22.
- 93 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 45), p. 711; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku* (as n. 41), p. 70.
- 94 *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks* (as n. 24), p. 22; *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundherrschaft, des Pächters, des specificirten Areals, der Häuser, der Einwohnerzahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Speditions-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath Hoffmann*, Bromberg 1860, p. 2.
- 95 S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 88), pp. 51 and 63.
- 96 *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht*, Bromberg 1833, p. 4.
- 97 A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, p. 65.
- 98 A. Jankowski, *Synagoga w Fordonie*, in: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, ed. by T. Kawski, Toruń 2011, p. 121.
- 99 T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* (as n. 29), pp. 34–56.
- 100 P.B. Gąsiorowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze fordońskie*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 212–217; *Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy*, entry no. B III 755: „Plan von Bromberg und Umgegend zwischen der Weichsel und Netze, sowie den Königl. Oberförstereien Wtelno u. Glinke. Aufgenommen i. J. 1854/55 durch von Schulz Prem. Lieutenant im 21.ten Inf. Reg.“
- 101 S. Turowski, coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 88), p. 66.
- 102 *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg* (as n. 94), p. XXXV.
- 103 B. Piechowski, *Historia Fordonu* (as n. 62), p. 22.
- 104 P.B. Gąsiorowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze fordońskie* (as n. 100), p. 217.
- 105 *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871*, bearb. und zusam. Königlichen Statistischen Bureau, Bd. 2, H. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, p. 166; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: *Provinz Posen*, bearb. vom Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1888, p. 197.
- 106 *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (as n. 105), p. 196.
- 107 S. Turowski, in coop. with Z. Biegański, *Fordon w latach 1772–1920* (as n. 88), pp. 60 and 67–68.
- 108 *Ibidem*, p. 56.
- 109 E. Okoń, *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska”, vol. 14, 1992 (1993), pp. 55–65.
- 110 A. Perlińska, *Fordon w latach 1939–1945*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 127–133.
- 111 A. Ciżmowska, *Fordon dzielnicą Bydgoszczy*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 185–187.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA

(WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE TOWN

(A SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE / BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia* [regionu kujawsko-pomorskiego], lata 1945–1998, oprac. M. Berent, M. Mościcka, B. Podraza, K. Sarnowska, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza”, t. 1–16, 1963–1964 (1965)–2002.
- Bibliografia historii Kujaw za lata 2000–2009*, oprac. T. Krzemiński, T. Łaskiewicz, „Ziemia Kujawska”, t. 17–23, 2004–2010.
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, lata 1958–2013, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, „Zapiski Historyczne”, t. 24–80, 1958–2015.
- Bibliografia historii Wielkopolski*, oprac. A. Wojtkowski, t. 1, Poznań 1938.
- Bibliografia historii Wielkopolski za lata 1939–2000. Miejscowości*, oprac. M. Boksa, J. Jahns, M. Łuczak, R. Marciniak, Poznań 2005 [Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, dostęp on-line <http://www.biblioteka.ptpn.poznan.pl/sites/default/files/bibliografiamiejscowosci.pdf>].
- Bibliografia województwa bydgoskiego 1945–1975*, oprac. E. Jaworska-Górecka, G. Kowalska, G. Ślizień-Koralewska, Bydgoszcz 2004.
- Bibliografia województwa bydgoskiego 1987–1998*, oprac. H. Gajdulewicz, M. Tomczak, Bydgoszcz 1995–2009.
- Bibliografia województwa kujawsko-pomorskiego: powiaty: bydgoski, inowrocławski, mogileński, nakielski, sępoleński, świecki, tucholski, żniński 1999–2007*, oprac. H. Gajdulewicz, M. Kielkowska, K. Łobocka, Bydgoszcz 2001–2008.
- Bibliographie Bromberg. Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums über das Bromberger Land*, bearb. v. H. Rister, Wilhelmshaven 1977.
- Bibliographie zur Geschichte Großpolens / Bibliografia historii Wielkopolski*, bearb. E. Janus, B. Nowak, C. Schütte (Bibliographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas; Bd. 39), Marburg 2006.
- Frankiewicz C., *Opracowania i źródła do dziejów miast pomorskich, Bydgoszczy, Koronowa i Fordonu*, w: idem, *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 120–126.
- Zyglewski Z., *Rok 2013. Okrągłe rocznice Wyszogrodu – Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 34, 2013, s. 593–598.

2. CZASOPISMA / JOURNALS

- „Bromberg”, Jg. 1, 1959–.
- „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt”, Bd. 1–2, 1886–1888; od 1891 „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, Jg. 3–10, 1891–1899.
- „Kalendarz Bydgoski”, R. 1, 1968–.
- „Kronika Bydgoska”, t. 1, 1967–.
- „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, 1996–.
- „Przegląd Bydgoski”, R. 1–20, 1933–2009.
- „Westpreußen-Jahrbuch”, Bd. 1, 1950–.
- „Ziemia Kujawska”, t. 1, 1963–.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE / SOURCE PUBLICATIONS

- Bartolomäus R., *Ein Gerichtsbuch der Stadt Fordon*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, Jg. 16, 1901, s. 189–230.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, wyd. A. Pawiński, t. 1–5, Warszawa 1888.
- Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 7, Bydgoszcz 1970, s. 63–101.
- Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabaciński (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 9), Warszawa–Poznań 1977.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, Poznań–Warszawa 1877–1999 [t. 1–4 wyd. I. Zakrzewski, t. 5 wyd. F. Piekosiński, t. 6 wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, t. 7 wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, t. 8–11 wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński].
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. (Część pierwsza)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 77, 2002, s. 149–268; (Część druga), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 78, 2002, s. 71–159.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-*

- pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 1: Wizytacje XVI i XVII wieku, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 68, 1997, s. 27–161.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 1: Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 71, 1999, s. 141–252.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 73, 2000, s. 277–397.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku, Wielkopolska i Kujawy), „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 81, Toruń 1996.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII [wieku], Wielkopolska i Kujawy), Bydgoszcz 2011.
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1–25, ed. S. Chodyński, Wladislaviae 1881–1912.
- Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 2), Bydgoszcz 1966.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła dziejowe, t. 13), Warszawa 1883.
- Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. M. Perlbach, Danzig 1882.
- Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, w: *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 8), Warszawa–Poznań 1974, s. 61–87.
- Senkowski J., *Lustracja poradlnego i rejestr łąnów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 7, 1961.
- Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 7), Warszawa–Poznań 1972.
- Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1–3, Toruń 1897–1899.
- Warschauer A., *Die städtischen Archive in der Provinz Posen* (Mittheilungen der K. Preussischen Archivverwaltung, H. 5), Leipzig 1901.
- Zyglewski Z., *Materiały do dziejów Bractwa Św. Anny przy kościele Św. Mikołaja w Fordonie*, „Kronika Bydgoska”, Tom specjalny wydany z okazji wizyty papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999, s. 173–203.

4. OGÓLNE OPRACOWANIA HISTORII MIASTA / GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE TOWN

- Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973.
- Bär M., *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1–2 (Publikationen aus den Königlich-Preussischen Staatsarchiven, Bd. 83–84), Leipzig 1909.
- Bogucki A., *Kasztelanie nad dolną Brdą w XII i XIII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 62, 1996, s. 89–112.
- Dzieje Fordonu i okolic*, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997.
- Fordon – das heißt Furt über die Weichsel*, „Deutsche Rundschau”, Jg. 64, 1940, Nr. 277, s. 9.
- Fordon powiat Bydgoski*, w: *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni. Z okazji 20-lecia powrotu Ziemi Pomorskiej do Macierzy*, pod red. J. Lachowskiego, [Toruń–Lwów 1939], s. 48–49.
- Frankiewicz C., *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 116–119.
- Gapiński [M.], *O Wyszogrodzie Pomorskim i jego położeniu*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1, 1878, s. 60–74.
- Grunt S., *Między Wyszogrodem a Strzelcami Dolnymi*, Pelplin 2011.
- Goldbeck J.F., *Vollständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, 4. Lieferung: *Westpreußen*, Teil 1–2, Marienwerder 1789.
- Guldon Z., *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 2, 1968, s. 19–46.
- Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 69, z. 2), Toruń 1964.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 15), Warszawa–Poznań 1974.
- Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadnicy ziemi Bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski”, R. 1, 1933, z. 3, s. 19–40.
- Maciejewski J., Zyglewski Z., *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski”, R. 7, 1996, s. 89–103.
- Mincer F., *Zapomniany konkurent Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 15, 1982, s. 157–159.
- Piechowski B., *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924.
- Schallhorn R., *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg”, Nr 44, 1974, s. 2–4; Nr 45, 1974, s. 8–9.
- Szulist W., *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej*, t. 1–5, Pelplin–Gdańsk 2000–2010.
- Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989.
- Woźny J., *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003.
- Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.
- Zyglewski Z., *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, w: *Promotio historica. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy* pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1998, s. 31–44.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA / THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE

- Chwaściński B., *Mosty na Wiśle i ich budowniczy*, Warszawa 1997.
- Gordon W., *Fordon – najmłodsza dzielnica miasta*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 8, 1975, s. 146–150.
- Grabow, *Burgundische Niederlassungen in Ostdeutschland. Die Festung Wissegrad*, „Ostdeutsche Presse”, Jg. 21, 1897, nr 63, s. [6].
- Kędzierski J., *Stary Fordon*, „Spotkania z Zabytkami”, R. 21, 1991, nr 1, s. 29–32.
- Lüdtke F., *Die Zerstörung der Burg Wischegrot (Fordon bei Bromberg) in der Chronik des Nikolaus von Jeroschin*, „Aus dem Posener Lande”, Jg. 4, 1909, s. 328–330.
- Łosiowie J. i J., *Badania archeologiczne w dolinie fordońskiej*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 4, Bydgoszcz 1999, s. 106–113.
- Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 24, „Geografia”, z. 7, 1970, s. 79–94.
- Okoń E., *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska”, t. 14, 1992 (1993), s. 55–79.
- Perlińska A., *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, w: *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 263–271.
- Podhorecki A., Sobczak-Piąstka J., Podhorecka A., *O historii mostu Fordońskiego w Bydgoszczy*, cz. 1, „Nowoczesne Budownictwo Inżynieryjne”, R. 2008, nr 4, s. 60–62; cz. 2, nr 5, s. 90–92.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, z. 3–4, 1959–1960, s. 142–163.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, z. 3, 1962, s. 283–311.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1960 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, z. 3, 1962, s. 251–267.
- Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, w: *Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz–Fordon–Toruń*, red. B. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn – Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 249), Warszawa 2012, s. 33–58.
- Siwiak A. i W., *Archeolodzy na Wyszogrodzie*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 49, 2016, s. 91–94.
- Siwiak W., *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 13–33.
- Szumilas A., *Nowy Fordon – wizje i rzeczywistość*, „Kronika Bydgoska”, t. 30, 2008 (2009), s. 185–197.
- Timm K., *Wo lag Wyssegrad?*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, Jg. 2, 1886, s. 83–86.
- Wieczorowski T., *Kilka słów o pracach wykopaliskowych przeprowadzonych jesienią r. 1932 na grodzisku w Fordonie*, „Przegląd Bydgoski”, R. 1, 1933, z. 1, s. 69–70.
- Woźny J., *Archeologia nowożytna nadwiślańskiego Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 32, 2010 (2011), s. 21–32.
- Woźny J., *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 16, 1994 (1995), s. 131–134.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA / SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

- Bogucki A., *Dr Stefan Buxakowski założyciel „Sokoła” w Fordonie, męczennik łagrów sowieckich (1893–1945)*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 26, 1993, s. 190–192.
- Bogucki A., *Szkoła Podstawowa 29 w Bydgoszczy w latach 1945–1995*, Bydgoszcz 1995.
- Bogucki A., *Sztandar fordońskiego „Sokoła”*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 27, 1994, s. 178–181.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz–Fordon im. gen. Józefa Hallera (1923–2003)*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 363–386.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.
- Bogucki A., Maliszewska H., Tykwińska D., *Szkoła Podstawowa 29 w Bydgoszczy. 1945–2005*, Bydgoszcz 2005.
- Dyloff S., *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 19), Osnabrück 2007.
- Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Fordonu (1916–1917/1919)*, „Biuletyn Numizmatyczny”, R. 2005, nr 3, s. 203–212.
- Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Magistratu miasta Fordonu (1916–1917/1919)*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 327–346.
- Gimnazjum nr 3 im. gen. Józefa Hallera w Bydgoszczy, 1999–2004*, pod red. A. Boguckiego, Bydgoszcz 2005.
- Guldon Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 51–74.
- Hetman H., *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985 (zarys monograficzny)*, [Bydgoszcz 1985].
- Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, Bromberg [1907].
- Janiszewska-Mincer B., *Kultura w Fordonie w latach 1920–1939. Życie teatralne i muzyczne*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 20, 1987, s. 118–121.
- Janiszewska-Mincer B., *Życie kulturalne Fordonu w latach 1945–1949*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 21, 1988, s. 22–24.
- Jarkiewicz Z., *Burmistrz Fordonu*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 24, 1991, s. 204–208.
- Jarkiewicz Z., *Polski ksiądz z Fordonu przed pruskim sądem w Bydgoszczy w 1908 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 17, 1995 (1996), s. 225–235.
- Jaskłowska A., *Więzienie karne dla kobiet w Fordonie (1920–1939)*, „Kronika Bydgoska”, t. 20, 1998 (1999), s. 91–116.
- Jeziorski P.A., *Kaci w miastach kujawskich (od schyłku średniowiecza do końca XVIII wieku)*, „Ziemia Kujawska”, t. 23, 2010, s. 5–35.
- Keil, *Versuch zur Erklärung des Stadtnamens Fordon*, „Jahrbuch

- des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt”, Bd. 2, 1888, s. 64–65.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu 70-tej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Fordonie 1923–1993, Bydgoszcz–Fordon 1993.
- Kostewicz T., *Więzenie w Fordonie na tle struktur więziennictwa lat 1944–56*, w: *Prawo karne w okresie stalinizmu*, „Studia Iuridica”, t. 27, 1995, s. 135–175.
- Lewandowski A., *Deportacje ludności miasta Fordonu do ZSRR w 1945 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 15, 1993 (1994), s. 153–174.
- Mierzyński J., *Fordońska komora celna*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 18, 1985, s. 67–70.
- Nagielski M., Kossarzecki K., Przybyłek Ł., Haratym A., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.
- Olczak S.K., *Szkołnictwo parafialne w dekanatach Świecie i Fordon w 1780 roku*, w: *Na przełomie stuleci. Naród – Kościół – Państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, pod red. M. Piotrowskiego, Lublin 1997, s. 639–647.
- Paczoska A., *Fordoniacy w opozycji*, „Kronika Bydgoska”, t. 24, 2002 (2003), s. 209–220.
- Pawlak M., *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005.
- Pawłowski J., *150 lat kolei w regionie kujawsko-pomorskim 1851–2001*, Bydgoszcz 2001.
- Perlińska A., *Z dziejów więzienia fordońskiego w latach 1939–1945*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 14, Warszawa-Poznań 1980, s. 151–216.
- Rogowska H., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz–Fordon 1923–2003*, Bydgoszcz 2003.
- Rosa A., *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006 (2007), s. 41–72.
- Rosa A., *Testamenty mieszczan fordońskich z lat 1666–1747*, „Ziemia Kujawska”, t. 19, 2006, s. 5–31.
- Siwiak W., *Czary i zabobony*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 42, 2009, s. 234–238.
- Siwiak W., *Jeszcze o szklanych pieczęciach z Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 51, 2003, nr 1, s. 59–62.
- Siwiak W., *O powstawaniu „skarbów” w Fordonie nad Wisłą w XVII wieku*, „Biuletyn Numizmatyczny”, R. 2005, nr 3, s. 189–194.
- Siwiak W., *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015.
- Straszyńska T., *Sztandar z fordońskim herbem*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 26, 1993, s. 65–67.
- Woźny J., *Znaki na butelkach szklanych z XVIII–XIX wieku ze Starego Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 49, 2001, nr 3, s. 245–252.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW / HISTORY OF ART, CULTURE AND CHURCHES

- Bartowski K., *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.w. św. Mikołaja*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 52–56.
- Buliński R., *„Tobie Panie zaufałem”. Historia i teraźniejszość kościoła i parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Bydgoszczy–Fordonie*, Bydgoszcz 1996.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909.
- Jankowski A., *Zabytkowa bóżnica murowana w Bydgoszczy–Fordonie w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 56, 2011, z. 2, s. 48–62.
- Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim*, pod red. H. Czachowskiego i J. Słomskiej-Nowak, Toruń 2011.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kącka K., *Dekanat fordoński w latach 1939–1956*, Toruń 2002.
- Kącka K., *Duchowieństwo fordońskie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006 (2007), s. 245–268.
- Kącka K., *Życie religijne w dekanacie fordońskim w latach 1939–1956*, „Studia Pelplińskie”, t. 32, 2002, s. 143–174.
- Kohte J., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897.
- Kuberska I., *Architektura sakralna Bydgoszczy okresu historyzmu*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 3, Bydgoszcz 1998, s. 61–82.
- Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruświcki i włocławski*, Włocławek 2014.
- Mietz A., *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, w: *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 22, Bydgoszcz 2010, s. 217–231.
- Mietz A., *Oficjalat foralny bydgoski (ok. 1530–1765). Rzut oka na dzieje i strukturę organizacyjno-terytorialną*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 16, Bydgoszcz 1998, s. 65–81.
- Nowicki T., *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1998, s. 286–298.
- Parafia pw. św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty*, pod red. M. Kucińskiego, Bydgoszcz [2010].
- Sekuła-Tauer E., *Zabytki Fordonu – synagoga*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 57–61.
- Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.
- Wysocka A., *Kościół projektu Stefana Cybichowskiego w Bydgoszczy i okolicach miasta*, „Kronika Bydgoska”, t. 30, 2008 (2009), s. 259–271.
- Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, oprac. red. E. i M. Gąsiorowscy, Bydgoszcz 1974.
- Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, zbiór studiów pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011 [wyd. 1, Bydgoszcz 2008.]

8. KARTOGRAFIA / CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
- Banach W., *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnej pocztówce (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001.
- Czajkowska R., Dmochowska M., *Bydgostiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980.
- Die Festungspläne des preußischen Kriegsministeriums. Ein Inventar*, bearb. v. W. Bliss, Bd. 1–2 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 59), Köln–Weimar–Wien 2008.
- Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 16), Köln–Wien 1978.
- Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 19), Köln–Wien 1982.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce, Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiec-ko-polski*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 3), Königsberg 1929.
- Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XIX wieku*, Słupsk 2010.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Senkrechtaufnahmen Ostmitteleuropas. Bildflüge 1942–1945 über Brandenburg, Ostpreußen, Polen, Pommern und Schlesien. Ortsregister*, bearb. v. W. Kreft, T. Urban (Sammlungen des Herder-Instituts zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 1), Marburg 1995.
- Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Fordon. Plan miasta i okolic 1872

Skala: 1 : 2500.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 215 × 72 cm.

Autor: Reinhold Schnee.

Tytuł: *Ite Reinkarte von den Ländereien der Stadt Fordon vermessen im April copirt im September 1872 durch R. Schnee Feldmesser.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komisja Generalna, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 1704.

Reprodukcja: niepublikowany.

2. Fordon. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.

Skala 1 : 5000; 1 : 50 000.

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

3. Fordon. Okolice miasta 1781/1783–1787

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary arkusza 97 × 64 cm.

Autor: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743–1806).

Tytuł: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420, Section 34 i 45.

4. Fordon. Okolice miasta 1796–1802

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60 × 45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom(m)en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. N 8° N 9798, Section 118, 119, 126, 127.

5. Fordon. Okolice miasta 1798

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 201 × 55 cm.

Autor: Wilhelm Westphal (kopia z około 1820)

Tytuł: *Karte von einem Theil des Weichsel Strohms von der Gegend bey Thorn bis bey Moewe mit denen daran befindlichen Niederungen und der angrenzenden Höhe. Nach der im Jahr 1798 revidirten Charte, copirt und gezeichnet durch Westphal.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, C 50545.

6. Fordon. Okolice miasta 1896

Skala: 1 : 25 000.

Druk kolorowany, papier, wymiary 91,5 × 40,5 (89 × 44) cm.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, F 70763.

7. Fordon. Okolice miasta 1908–1909

Skala: 1 : 25 000.

Druk kolorowany, papier.

Fragmenty map topograficznych (Messtischblatt): arkusze nr 2874 („Bromberg”), pomiar 1908, druk 1916; nr 2875 („Fordon”), pomiar 1909, druk 1940.

Wydanie: Preussischen Landesaufnahme, 1916–1940.

Zbiory Kartograficzne Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

8. Fordon. Plan miasta i okolic 1923.

Skala: 1 : 100 000; 1 : 25 000.

Druk barwny, papier, wymiary 56 × 72 cm; plan Fordonu wymiary 6,8 × 7,5 cm.

Autor: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Druk: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Tytuł: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziałce 1 : 100.000.* Dodatkowo mapy poboczne: plany Bydgoszczy, Fordonu, Solca Kujawskiego i Koronowa, skala 1 : 25 000. Tytuł mapy pobocznej: *Plan szczegółowy miasta FORDONU w podziałce 1 : 25.000.*

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M–1143.

Reprodukcja: *Dzieje Fordonu i okolic*, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 79 (fragment).

9. Fordon. Grodzisko w Wyszogrodzie 1889

Skala: 1 : 666 2/3.

Rysunek wielobarwny, papier – karton, wymiary 38,3 × 32,5 cm.

Autor: Hans Wichgraf.

Tytuł: *Lagen-Plan. Bei Gelegenheit der Untersuchung durch den historischen Verein zu Bromberg: an Ort und Stelle aufgenommen am 11/10.1889 H. Wichgraf* Königlich Bauinspektor.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Niemieckie Towarzystwo Nauki i Sztuki w Bydgoszczy, sygn. 203.

Reprodukcja: niepublikowany.

10. Fordon. Panorama miasta z lat 1738–1744

Autor: Jerzy Fryderyk Steiner (1704–1766), białoskórnik toruński, rysownik-amator.

Reprodukcja: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, s. 162, il. 114; W. Siwiak, *Źródła archeologiczne do dziejów Żydów fordońskich*, w: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki, zbiór studiów* pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011, s. 92, ryc. 1.

11. Fordon. Fragment terenów Wójtostwa ze schematycznym planem miasta 1818

Skala: 1 : 5 000.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 63 × 46 cm.

Autor: Wegner

Tytuł: *Brouillon Charte von den Laendereien welche zur Woytostwo Fordon gehören und bisher der Bürger Dorau in emphiteutischen Besitz gehabt ex. der beiden Stücke welche Bernhard Engel und Joh. Jacob Janke besitzen und auf besondern Plaenen verzeichnet sind, Speciel vermessen im August 1818 durch Wegner.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, F 170.

Reprodukcja: niepublikowany.

12. Fordon. Fragment miasta 1861

Skala: 1 : 1 000.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 98 × 44 cm.

Autor: Nobis.

Tytuł: *Handzeichnung des südlichen an der Weichsel gelegenen Theiles der Stadt Fordon. Wasserstand der Weichsel nach der Angabe des Fährpächters am 16ten December 1861. 5 bis 6 Zoll an der Null. Fordon den 16ten December 1861 Nobis Oberinspector der Strafanstalt.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, D 39.

Reprodukcja: niepublikowany.

13. Fordon. Okolice miasta 1901

Skala: 1 : 5 000

Druk kolorowy, papier, wymiary arkusza 100 × 68 cm.

Druk: Zakład Litograficzny Bogdan Gisevius, Berlin 1904.

Tytuł: *Weichsel-Strom-Karte von Fordon / Ostrometzko bis Wilhelmshöhe / Groß-Kempe Unter der Leitung und Verantwortlichkeit des Königlichen Landmessers Siemens aufgenommen im Jahre 1901 bei einem Wasserstande von +0,30 bis +0,80 am Pegel zu Fordon durch den Landmesser-gehilfen Müller. Die Höhen beziehen sich auf N.N.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, C 20687, Blatt 15.

14. Fordon. Fragment miasta 1918

Skala: 1 : 1 000

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 47,8 × 38 cm.

Autor: nieznany.

Tytuł: *Fluchtlinien und Lageplan der Kleinsiedlung aus dem städtischen Gelände der Stadt Fordon.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, sygn. 874.

Reprodukcja: niepublikowany.

15. Fordon. Plan miasta 1937

Skala: 1 : 5 000

Rysunek na światłokopii, papier, wymiary 105,5 × 75,5 cm.

Autor: nieznany.

Tytuł: *Plan Miasta Fordonu w powiecie bydgoskim.*

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Fordonu, sygn. 875.

Reprodukcja: niepublikowany.

16. Fordon. Ortofotomapa 2013

Skala: 1 : 10 000.

Piksel 10 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

17. Fordon. Mapa topograficzna 2000

Skala: 1 : 10 000.

Arkusze: N-34–97-C-a-2, N-34–97-C-b-1.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

18. Fordon. Zdjęcie lotnicze 2013

Piksel 10 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Fordon. Town plan, 1872

Scale: 1:2 500.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 215 × 72 cm.

Author: Reinhold Schnee.

Title: *IteReinkarte von den Ländereien der Stadt Fordon vermessen im April copirt im September 1872 durch R.Schnee Feldmesser.*

The State Archive in Bydgoszcz, General Commission, regulation maps, entry no. 1704.

Reproduction: unpublished.

2. Fordon. The spatial development of the town in the 14–20th c.

Scale 1:5000.

Historical content: Emanuel Okoń, cartographic content: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

3. Fordon. The vicinity of the town, 1781/1783–1787.

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size of the sheet 97 × 64 cm.

Author: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743–1806).

Title: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420, Section 34 i 45.

4. Fordon. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, paper, size of the sheet 60 × 45 cm.

A fragment from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom(m)en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. N 8° N 9798, Sections 118, 119, 126, 127.

5. Fordon. The vicinity of the town after 1798

Scale: 1:50 000.

Multicolor drawing, paper, size 201 × 55 cm.

Author: Wilhelm Westphal (a copy from around 1820)

Title: *Karte von einem Theil des Weichsel Strohms von der Gegend bey Thorn bis bey Moewe mit denen daran befindlichen Niederungen und der angrenzenden Höhe. Nach der im Jahr 1798 revidirten Charte, copirt und gezeichnet durch Westphal.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, C50545.

6. Fordon. The vicinity of the town, 1896

Scale: 1:25 000.

Coloured drawing, paper, size 91,5 × 40,5 (89 × 44) cm.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, F70763.

7. Fordon. The vicinity of the town, 1908–1909

Scale: 1:25 000.

Coloured print, papier.

Topographic map tiles (Messtischblatt): sheets 2874 („Bromberg”), survey in 1908, published in 1916; 2875 („Fordon”), survey in 1909, published in 1940.

Edition: Preussischen Landesaufnahme, 1916–1940.

Cartographic Collections of the Faculty of Earth Sciences of Nicolaus Copernicus University.

8. Fordon. The map of the town and its vicinity, 1923.

Scale: 1:100 000; 1:25 000.

Chromatic print, paper, size 56 × 72cm; the size of the map of Fordon 6,8 × 7,5cm.

Author: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Printed by a graphic company: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Title: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziałce 1:100.000.* Additional maps: of Bydgoszcz, Fordon, Solec Kujawski and Koronowo, scale 1:25 000. The title of the additional map: *Plan szczegółowy miasta FORDONU w podziałce 1:25.000.*

The University Library in Toruń, entry no. M–1143.

Reproduction: *Dzieje Fordonu i okolic*, ed. by Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 79 (a map tile).

9. Fordon. Gord in Wyszogród, 1889

Scale: 1:666 2/3.

Multicolor drawing, paper – cardboard, size 38,3 × 32,5 cm.

Author: Hans Wichgraf.

Title: *Lagen-Plan. Bei Gelegenheit der Untersuchung durch den historischen Verein zu Bromberg: an Ort und Stelle aufgenommen am 11/10.1889 H. Wichgraf*
Königlicher Bauinspektor.

The State Archive in Bydgoszcz, German Society of Art and Science in Bydgoszcz, entry no. 203.

Reproduction: unpublished.

10. Fordon. Urban panorama of 1738–1744.

Author: Jerzy Fryderyk Steiner (1704–1766), Toruń's tawer, amateur drawer.

Reproduction: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 162, ill. 114; W. Siwiak, *Źródła archeologiczne do dziejów Żydów fordońskich*, in: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, collective volume ed. by T. Kawski, Toruń 2011, p. 92, fig. 1.

11. Fordon. A fragment of the vogtship with the schematic town plan, 1818

Scale: 1:5000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 63 × 46 cm.

Author: Wegner

Title: *Brouillon Charte von den Laendereien welche zur Woytostwo Fordon gehören und bisher der Bürger Dorau in emphiteutischen Besitz gehabt ex. der beiden Stücke welche Bernhard Engel und Joh. Jacob Janke besitzen und auf besondern Plaenen verzeichnet sind, Speciel vermessen im August 1818 durch Wegner.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, F170.

Reproduction: unpublished.

12. Fordon. A part of the town, 1861

Scale: 1:1000

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 98 × 44 cm.

Author: Nobis.

Title: *Handzeichnung des südlichen an der Weichsel gelegenen Theiles der Stadt Fordon. Wasserstand der Weichsel nach der Angabe des Fährpächters am 16ten December 1861. 5 bis 6 Zoll an der Null. Fordon den 16ten December 1861 Nobis Oberinspector der Strafanstalt.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, D 39.

Reproduction: unpublished.

13. Fordon. The vicinity of the town, 1901.

Scale: 1:5 000

Color print, paper, size of the sheet 100 × 68 cm.

Printed by: Lithographic company “Bogdan Gisevius”, Berlin 1904.

Title: *Weichsel-Strom-Karte von Fordon/ Ostrometzko bis Wilhelmshöhe/Groß-Kempe Unter der Leitung und Verantwortlichkeit des Königlichen Landmessers Siemens aufgenommen im Jahre 1901 bei einem Wasserstande von +0,30 bis +0,80 am Pegel zu Fordon durch den Landmessergehilfen Müller. Die Höhen beziehen sich auf N.N.*

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, C20687, Blatt 15.

14. Fordon. A part of the town, 1918

Scale: 1:1 000

Multicolor drawing, paper, size 47,8 × 38 cm.

Author: unknown.

Title: *Fluchtlinien und Lageplan der Kleinsiedlung aus dem städtischen Gelände der Stadt Fordon.*

The State Archive in Bydgoszcz, Fordon Dossier, entry no. 874.

Reproduction: unpublished.

15. Fordon. Town plan, 1937

Scale: 1:5 000

Drawing on blueprint, paper, size 105,5 × 75,5 cm.

Author: unknown.

Title: *Plan Miasta Fordonu w powiecie bydgoskim.*

The State Archive in Bydgoszcz, Fordon Dossier, entry no. 875.

Reproduction: unpublished.

16. Fordon. Ortophotomap, 2010

Scale: 1:10 000.

Pixel: 10 cm.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

17. Fordon. Topographic map

Scale: 1:10 000.

Sheets: N-34–97-C-a-2, N-34–97-C-b-1.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

18. Fordon. Air photograph, 2013

Pixel: 10 cm.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

WYKAZ ILUSTRACJI

1. Fordon. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja przed i po przebudowie, ok. 1935. U góry – widok od południa przed przebudową; u dołu – widok od południowego wschodu po przebudowie Stefana Cybichowskiego z lat 1926–1930 (pocztówka, wyd. L. Ziółkowski, Fordon, wg: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, nr. 12). | 13
2. Fordon. Fragmenty miasta: więzienie, most przez Wisłę, kościół ewangelicki oraz świątynia katolicka, ok. 1900 (pocztówka, wyd. B. Schunert, Ober-Stephansdorf, wg: *Bydgoszcz 1894–1904. Reprinty najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, nr 18) | 17
3. Fordon. Fragmenty miasta: hotel „Vogel”, most przez Wisłę i kościół ewangelicki, ok. 1898 (pocztówka, wyd. H. Krüger, Fordon, wg: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, nr. 2) | 17
4. Fordon. Most przez Wisłę – przyczółek mostowy od strony miasta, ok. 1900. (fotografia, wyd. B. Abicht, wg: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, nr 5) | 18
5. Fordon. Ulica Bydgoska – widok ogólny ku wschodowi, ok. 1915 (pocztówka, wyd. C. Junga, Bromberg, wg: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, nr. 14) | 18

LIST OF FIGURES

1. Fordon. Parish church of St. Nicholas before and after rebuilding, around 1935. the top – the view from the south before the reconstruction; the bottom – the view from the southeast after the reconstruction by Stefan Cybichowski in the years 1926–1930 (postcard, published by L. Ziółkowski, Fordon, after: *Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1997, no. 12) | 27
2. Fordon. Fragments of the town: the prison, bridge over the Vistula, Lutheran and Catholic churches, around 1900 (postcard, published by B. Schunert, Ober-Stephansdorf, after: *Bydgoszcz 1894–1904. Reprinty najstarszych widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1998, no. 18) | 31
3. Fordon. Fragments of the town: the hotel „Vogel”, bridge over the Vistula and Lutheran church, around 1898 (postcard, published by H. Krüger, Fordon, after: *Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 1995, no. 2) | 31
4. Fordon. The bridge over the Vistula – bridgehead on the town side, around 1900. (photograph, published by B. Abicht, after: *Bydgoszcz 1880–1935. Fotografie i reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2004, no. 5) | 32
5. Fordon. Bydgoska street – the general view to the east, around 1915 (postcard, published by C. Jung, Bromberg, after: *Bydgoszcz 1899–1937. Reprinty widokówek z kolekcji Wojciecha Banacha*, Bydgoszcz 2000, no. 14) | 32

